

מרביץ תורה

סמכויותיו תפקידיו וחלקו במוסדות הקהלה
בספרד בתורכיה ובארצות המזרח

מאת

מאיר בניהו

הוצאת מוסד הרב קוק

ירושלים * תשי"ג

printed from Otzar Hahochma www.otzar.org

דפוס עזריאל, ירושלים

printed from Otzar Hahochma www.otzar.org

תוכן העניינים

ז	דברי פתיחה של נשיא המדינה מר יצחק בן-צבי
ט	הקדמה
יא	פרק א': 'מרבין תורה' בקהלות ספרד
טו	פרק ב': בחירת 'מרבין התורה'
כב	פרק ג': כתב-המינוי
כט	פרק ד': משכורת, תקופות המינוי וחזקות של 'מרבין התורה'
מא	פרק ה': סמכויותיו וחלקו במוסדות הקהלה
נה	פרק ו': 'מרבין תורה' במסגרת בתי הדין ומוסדות הרבנות
סח	פרק ז': היחסים עם ה'יחידים' ה'פרנסים' וה'קהלים'
פד	פרק ח': פיצול הקהלים ו'מרבין התורה'
צד	פרק ט': 'מרבין תורה': ה'חכם הכולל' – 'הרב הגדול' ^{אוצר החכמה}
ק	פרק י': השימוש בתואר 'מרבין תורה'
קי	ציורים
קיג	מפתח השמות
קטז	מפתח המקומות
קיז	מפתח העניינים

אה"ח 1234567

דבריי פתיחה

חקר תולדות היהודים בארצות המזרח התיכון לא זו בלבד שלא הגיע לדרכי החקירה המודרנית, אלא אף זאת: הוא לא זכה עדיין למונוגרפיות שבהן יידונו פרשיות מסוימות באופן יסודי ומעמיק, ומכל שכן שהוא מפגר לגבי בירור הבעיות הגדולות והיסודיות של אירגון הקהלות ומבניהן החברתי, ושאלת הסמכויות והיחסים בין מוסדות הקהלה השונים בינם לבין עצמם ובינם לבין הציבור. היסטוריונים שדרך עבודתם היתה מחייבת לנגוע בשאלות הללו — במסגרת עבודות מקיפות הנוגעות לכללה של ההיסטוריה הישראלית, — נמצאו נבוכים ועודרים בשדה בור, ומן ההכרח שנתעלמו מסוגיות חשובות. לעומתם, אלה שעיסוקם היה בתחומה ממש של הקהלה המזרחית-הספרדית יצאו ידי חובתם בתיאור נפרד של עובדות ללא כל נתוח היסטורי.

אם נצטרך להורות באצבע על דוגמא לדברינו שלמעלה, יבוא המחקר על 'מרביץ תורה' וישמש עדות נאמנה לעזובה הרבה שהיתה עד כה בשטח זה: מה דמות נקבל בעיונינו בספריהם של החוקרים שעסקו בתולדות היהודים במזרח על תפקידו של 'מרביץ תורה', סמכויותיו וחלקו במוסדות ה'קהל' או הקהלה? לשוא נחפש למצוא בדבריהם פתרון לשאלות האלו, ולא עוד אלא שאף משמעותו של התואר 'מרביץ תורה', שלנושא היה תפקיד עיקרי ומכריע בחייהן של הקהלות ושלטונן הפנימי, לא היתה ברורה כל עיקר.

מחקרו של מר מאיר בניהו דן בבעיות הללו בפרוטרוט. מתוכו מתברר מה גדול היה חלקו של 'מרביץ התורה' לא רק בחיי הדת אלא גם בהנהגת הקהלה. אגב הנושא המרכזי מתגלה לפנינו באופן בהיר צורת אירגונה של הקהלה היהודית שבעותמניה, האימפריה הגדולה — וארץ-ישראל בכלל זה, מעניינים הם הדברים על התפקידים של החכמים והפרנסים וצורת הבחירה שהיתה לפי יסודות דימוקרטיים ואחריות ציבורית, תופעה מיוחדת במינה באי בודד שבתוך המשטר הפיאודלי של החברה העותמנית.

המחבר כלל לתוך ספרו את החומר העשיר הגנוז בספרות השאלות והתשובות של חכמי תורכיה והמזרח, בדק וניתח את העובדות והכניסן לתוך מסגרת הקובעת את הדמות ההיסטורית הנכונה של 'מרביץ התורה'. 'מרביץ תורה', זוהי אחת הפרשיות העיקריות להבנת המבנה של הקהלות במזרח ותועלת מרובה בה לקידום המחקר בשטח זה. לשם כך יסדתי מכון בירושלים, שמתפקידו יהיה לספק חומר ולהרחיב את תחום התעניינותם של החוקרים גם בחלקים המוזנחים האלה של ההיסטוריה הישראלית, למען הבנין השלם של קורות העבר שלנו בכל מקום שניחת בו ישראל.

אוצר החכמה

ירושלים, ראש-חודש ניסן תשי"ג.

אה"ח 1234567

י ל ס ה ב ו - ל צ י

printed from Otzar Hahochma www.otzar.org

הקדמה

אוצר החכמה

עבודה זו הריהי בחינת סקירה ראשונה. היא נעשתה במסגרת פעולות המחקר של מכון בן-צבי, לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון. האוניברסיטה העברית בירושלים. מטרתה לדון באחת מן הסוגיות הרבות שהן עיקר לגבי חקירת קורותיהן של קהלות ישראל בתורכיה ובארצות המזרח. עיסוקם של החוקרים בשטח זה, עד כמה שנזקקו לו, לא הועיל להסיר את הלוט מעל קורות הקהלות הללו ואחת הסיבות העיקריות לכך היא ללא ספק שיטת המחקר המכלילה, מבלי לעשות נסיונות לבסס במידה מספיקה כל סוגיה וסוגיה לחד, ופרשיות חשובות נשארו סתומות או שנשתבשו.

שאלת אירגון של הקהלות, ביחוד לאחר בואם של מגורשי ספרד, הרכב כל 'קהל' ו'קהל' וחלקו במוסדות הקהלה כולה, צורת אירגונו הפנימי של ה'קהל' וסמכותם של חכמיו ופרנסיו, היא שאלת יסוד לגבי קורות קהלות אלו*. המקורות שבידינו יש בהם שפע של חומר שבכחו להבהיר יפה את השאלות הנ"ל, ומתוך שכותבי תולדות היהודים בתורכיה ובמזרח לא נתפנו לדון בהן לשמן, עדים אנו לאנדרלמוסיה גדולה בדברם על הרכב הקהלות ומוסדותיהן.

הנסיון הנעשה בזה דן באחת הסוגיות הללו. תפקידיו וסמכויותיו של 'מרבץ תורה' בקהלות תורכיה והמזרח כרוכים בחקר חיי הקהלות ושלטונן הפנימי, כי חלקו של 'מרבץ התורה' בעיצוב דמותן של הקהלות היה גדול וחשוב.

המקורות העיקריים הם ספרי השאלות והתשובות של חכמי תורכיה, שבהם גנוז חומר היסטורי רב ערך. חלק מן החומר נראה לכאורה כבלתי ראוי לעיבוד מפני הסתומות שבו. ברוב המקרים לא צויין מקום המעשה אף לא התאריך. מתוך השוואות, ובעיקר בהסתמכות על הנתונים והמונחים,

* על כך דובר בקצרה במאמרי ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה, 'סיני', שנה י"ד, כרך כ"ח, עמ' קפ"א, קפ"ה-ק"צ.

מ א י ר ב נ י ה ו

אפשר במקומות אחדים לעמוד על זהותם של הדברים ומהותם ההיסטורית. משום כך הובאו על פי רוב העובדות בלשון המקור. כל משפט וכל ביטוי יכול להוסיף משהו להבנתם של המקורות ולהעמידנו על תופעות שרק בהתפתחות החקירה נוכל לנצלם ולהשתמש בהם ביתר הבנה. התוארים, דרך-משל, שהחוקרים ראו בהם מליצה סתם עדיין מלאים הם במקורות אלה רעננות. 'מרבין תורה' הוא לא מורה בישיבה כפי שסברו עד עתה אלא רב הקהלה ורב אחת הקהלות איננו רב העיר, ומכל שכן שהשימוש ברב ראשי. כגון 'רבה של שאלוניקי', בתקופה שלא היתה קיימת 'רבנות כוללת' ולא היו הקהלות מאורגנות — בטעות יסודו.

הבהרתה של משמעות התואר 'מרבין תורה' וכן השאלות הכרוכות בחקר הנושא תאפשר את החקירה על תפקידיו של 'מרבין התורה' וסמכויותיו בכל קהלה וקהלה לחוד. ומכיון ש'מרבין התורה' מילא תפקיד עיקרי לא רק בשאלות הדת אלא גם בענייני הציבור והחיים הפנימיים של הקהלות. הרי שבכוחה להעמידנו גם על מבנה הקהלות בדרך כלל.

פרק א: 'מרבין תורה' בקהלות ספרד

מגורשי ספרד שבאו לארצות תורכיה והמזרח, הקימו כידוע קהלות נפרדות לפי מנהגייהם בקהלות המוצא. לכל 'קהל' היו 'נבררים', הנהגה מיוחדת ותקנות עצמאיות. חכם ה'קהל' היתה לו סמכות לדון בעניינים המשפטיים של אנשי קהלו, לקבוע עמדה בסדרי הקהל מצד אחד ולדרוש בשבת ובמועד ולהחזיק בישיבה מצד שני. רב זה הוא 'החכם' (עד היום לא ייקרא בתואר זה בקהלות הספרדים והפורטוגיזים באנגליה ובהולנד כי אם הרב הראשי), חכם-הקהל, מורה-הוראה, מורה-צדק, חבר-עיר (רק במקרים מועטים), מאריה דאתרא. לעתים הוא לבדו ייקרא 'החכם השלם', אולם התואר העיקרי שבו כונה במרבית הקהלות — הוא 'מרבין תורה'. תואר זה נובע מכך שכל עיסוקו של הרב אינו אלא ב'משפטי התורה': ההוראה בדיני איסור והיתר, המשפט, הדרשות, ההוראה לתלמידים, סידור התקנות — מבוססים כולם על יסוד התורה.

תפקידים אלה היו מוטלים על הרב גם בקהלות ספרד שלא היו מרובות ביחידים, ולא יכלו להחזיק לכל תפקיד רב מיוחד. בקהלות הקטנות לא היו שאלות משפטיות שכיחות ביותר והרב יכול היה למלא גם תפקיד של מורה בישיבה. בתעודות שהגיעו לידינו מקהלות קטנות שבארגונה מוגדרים בצורה זו תפקידיו של החכם. באחת מהן משנת צ"ח (1338), מצווה פידרו הרביעי מלך ארגון לחקור בדבר ר' שמואל בן פאשט, שהמוקדמין שהיו בקהל היהודים בטרואל (Terual) "הסכימו ע"י שבועה עם הרב הנזכר לפרוע לו ש"נ דינרים של ג'אקה (Jaca), בתנאי שידרוש משך שנה אחת בתורת משה הקדושה לפני היהודים של הקהל הנזכר בבית הכנסת שלהם, כמו שנהוג בין היהודים, ושילמד את הנערים בניהם תורת ישראל". וכן בתעודה אחרת משנת קי"ז (1357) מצווה מלך ארגון את קהל איגיאה (Egea) בענין אברהם בן מאיר שנתן לקהל בתים, "שמי שיהיה רב (Magister) או רבי של הקהל הנזכר, יהיה מחוייב לשבת שם ולדור

[יא]

באותם הבתים וללמד את הנערים היהודים של הקהל הנזכר את דתם".¹ התואר 'מרבין התורה' לרב קהלה נקבע בספרד, כנראה בתקופות הקדומות, אף-על-פי שהוא לא שכיח במקורות של אותם הימים. עד כמה שיכולתי לבדוק היה הרמב"ם הראשון שהשתמש בו בפירוש המשנה.² בקובעו שאין לרבנים ולתלמידי החכמים ליהנות מכספי הציבור, אומר הרמב"ם: "לאנא אדא נטרנא פי אתאר אל חכמים זכרם לברכה לא נגד ענדהם לא תגרים ללנאס ולא גמע ללישיבות אל מעטמה אל מכרמה ולא לראשי גליות ולא לדיינין ולא למרביצי תורה ולא לאחד מן אל מקדמין".³ וזהו תרגומו העברי של ר' יהודה אלהריזי: "שאנחנו כשנעיין בדברי רז"ל לא נמצא אצלם שהיו מבקשים ממון מבני אדם, ולא היו מקבצים ממון לישיבות הנכבדות והיקרות, ולא לראשי גליות, לא לדייניהם ולא למרביצי התורה, ולא לא' מהגדולים ולא לשאר בני אדם מן העם".

מתמיהה העובדה שבמקורות הרבים על ספרד אין אנו מוצאים תואר זה לא בספרי שאלות ותשובות ולא בשאר ספרי ההלכה שבהם מדובר על תפקידי הרבנות. רק בתקופה מאוחרת השתמשו חכמים אחדים בתואר 'מרבין תורה' במשמעות זאת. ר' מנחם בן זרח כותב על דברי הרמב"ם הנ"ל: "והרמב"ם ז"ל... האריך לקנטר גדולים שעברו והבאים אחריהם על שהיו מקבלים מנת מן הקהל שהיו מרביצים תורה שם... והכריע [הפריז] על מדותיו כי לדעתו לא היה היום מרבין תורה ומורה הוראה לרבים,

1 ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך ב', תל-אביב תרצ"א, עמ' ס"ב. התעודות תורגמו מספרדית ע"י י' בער.

2 אבות ה, ה. המקור הערבי — לפי כתב היד הכתוב בידי הרמב"ם הנמצא באוכספורד (קטלוג נויבאוויר, ס"י 404). תודתי אמורה בזה להרב סלימאן ששון יצ"ו, שהואיל בטובו לשלוח לי ההעתקה.

3 ברור שאין הכוונה כאן למרבין תורה בישיבה, שהרי למעלה מנה כבר את הישיבות. ועיין דברי ר' מנחם בן זרח, להלן. אילו לא היה מונח זה קבוע כ'דיינים', ראשי גולה וכדומה, לא היה הרמב"ם מביאו בצורתו העברית ואף המתרגם לא היה כותבו כמונח אלא מפרשו כדרך שתירגם 'אל מקדמין' — א' מהגדולים, אף-על-פי ש'מקדמין' נתקבל לתואר קבוע.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

ובפרט בכל ארץ ספרד שנתמעטו שם מקודם לומדי התלמוד הבבלי".
ר' מנחם בן זרח הבין על כל פנים שהתואר 'מרבין תורה' שבדברי הרמב"ם
מוסבים על החכם, וודאי שגם בתקופתו השתמשו במונח זה.

את המונח 'מרבין תורה' בתעודות אנו מוצאים בפעם הראשונה
בתקנות שנקבעו בשנת קצ"ב (1432) באספת שלוחי הקהלות בקאשטיליה.
הקהלות היו מעלות מס מיוחד לצורך תלמוד תורה והותקן "ששום קהל
ושום איש... לא יהיה להם רשות לקחת את מס התלמוד התורה הנז'... אלא
שכל הזהובים שיעלו בסכום המס ישארו בעין מזומנים ושמורים כדי
לעשות בהם מה שיצוה הרב של חצר המלכות או ישלח לצוות. אבל
במקומות שיש בהם תלמידי חכמים מרביצי תורה ממונים על
הצבור יוכלו לתת ולפרוע ממנו שכר תלמיד חכם ובשביל תמיכת
התלמידים שיש להם הספקה מן הנדבה של תלמוד תורה הנזכרת".
באותו מעמד הוחלט גם לחייב את הקהלות שבהן יש ארבעים משפחות
למנות 'מרבין תורה' ובתקנות הוגדרו תפקידיו:

"והמקום אשר בו ארבעים בעלי בתים ומעלה • יהיו מחויבים לעשות כל
מה שביכלתם להחזיק ביניהם מרביץ תורה, שילמד תלמוד הלכות ואג-
דות, ויהיו מחויבים הקהל יצ"ו לתמוך בו באופן הגון, ויפרעו לו הספקתו מן
המובחר ממסי הבשר והיין וההקדש אם יש להם, או מנדבת תלמוד תורה
בכדי שלא יהיה נצרך ללכת לבקש הספקתו ולא יצטרך לפנות אל היחידים
מן הגדולים שבקהל יצ"ו בשביל זה, כדי שיהיה להם מוכיח ומישר
בכל הענינים הנוגעים לעבודת הבורא יתברך. ואם
הקהל יצ"ו לא יבואו לידי הסכם עם המרבין תורה בנוגע לסכום שיש להם
לשלם לו, יהיו מחויבים לתת לו מה שיעלה סכום מס התלמוד תורה של
המקום או להוסיף עליו אם לא יספיק לפי ראות עיני הרב של חצר המלכות
י"א".

4 "צדה לדרך", מאמר א', כלל ד', פרק כ"א.

5 המקור בקאשטיליאנית, עיין: F. BAER, Die Juden in Christlichen Spanien :
כרך ב', עמ' 283. תרגומו העברי של הנ"ל, מקורות לתולדות החנוך, שם, עמ' פ"ג.

6 קהלות שבהן היו מחמשה עשר בעלי בתים ומעלה היו חייבות להחזיק 'מלמד
תינוקות'. שם.

[ג]

מונח זה נמצא גם בפירושו של דון יצחק אברבנאל למסכת אבות ובדבריו הוא מסביר את משמעותו של התואר. שלא כהרמב"ם הוא סובר ש"מ רביצי התורה הדלים מחוסרי ממון אינו מהגנות שיקחו [שכר]. אבל בשני תנאים: הא' שיקחו ההכרחי ולא עוד, כדי שיהיה להם לחם לאכול ובגד ללבוש ולא תהיה חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים... והתנאי השני והוא הכרחי מאד לדעתי, שלא יקבל משום אדם פרטי כי אם מן הצבור, לפי שבהיות מקבל מאדם פרטי יצטרך להחניפו ואף שיראה בו ערות דבר לא יוכיחו כראוי ויהיה פסול אליו בדין. כי הנה הנביאים היו מקבלים מתנות היחידים לפי שלא היה להם לדון בין דין לדין ובין נגע לנגע... מה שאין כן מרביץ התורה כי הוא המלמד הוא המורה הדינים הוא המוכיח, ולכן מוטב שיקבל מכלל הצבור ויהיה שוה הנטיה לכל היחידים ובוזה יהיה מכבד את התורה ולא יחללנה".

התואר 'מרביץ תורה' לרב 'קהל' או לרב העיר התקבל כמונח עיקרי בארצות תוגרמה שבהן התיישבו מגורשי ספרד, לבד מערביסתאן. בתוגרמה היתה השפעת הספרדים מכרעת וגם הקהלות הלא-ספרדיות השתמשו במונח זה. בצפון אפריקה ובאיטליה, אשר גם אליהן הגיעו מגורשים רבים, לא התקבל התואר והשתמשו ב'מורה צדק'. במקומות אלה היתה השפעת גומלין בין הקהלים השונים והמגורשים לא היו רק משפיעים אלא גם מושפעים ובוזה יש להבין את החילוקים בין קהלות הספרדים בתוגרמה וקהלות הספרדים בצפון אפריקה ובאיטליה.

פרק ב: בחירת 'מרבין תורה'

כל 'קהל' או מספר קהלים בעיר בחרו במרבין תורה. צורת הבחירה אינה שווה בכל הקהלות ועברה משך הזמן התפתחויות שונות. בקהלות אחדות היתה הבחירה נעשית על דעת הפרנסים עצמם, אולם במרבית הקהלות היתה זכות דעה גם ליחידים, כלומר חברי ה'קהל' הפורעים מס. הדבר היה תלוי גם במבנה הקהלים ואירגונם במסגרת כללית אחת. באיזמיר, למשל, נעשתה תקנה על ידי ר' יוסף אישקאפה בשנת תי"ז (1657) לערך, ש"מינוי מרבין תורה שיהיה בעצת כל פורעי המס מערך עשר ולמעלה רובם מתוך כולם". תקנה זו נתבטלה כמאה שנה אחר כך, בשנת תק"ט, על ידי ר' יצחק הכהן (רפפורט) ור' אברהם אבן עזרא, שני 'מרבין תורה' באיזמיר. במקומה נקבע שהבחירה תתקיים ברוב דעות של 'טובי העיר' לבדם בלי התערבותם של משלמי המס. הבוחרים היו חייבים להשבע שהם בוחרים במי שהוא ראוי לדעתם לתפקידו ללא משוא פנים. התקנה נשתמרה בשלימותה והרי נוסחה:

"בהיות שהקול נשמע שהסכמה קדומה יש שלא נמנה מרבין תורה או מרבין תורה פה איזמיר יע"א אם לא בעצת פורעי המס מעשרה ומעלה, וכן מוכיחות ההסכמות שניתנו להרבנים שקדמו, ולעת הלום ראינו שלא יתכן לעשות כן במספר הדורות הללו שנתמעטו הלבבות

1 Smirna, Izmir.

2 ר' יוסף אישקאפה היה מארגנם הראשון של הקהלים באיזמיר. התקנות שהגיעו לידינו ממנו, בעיקר בענייני מסי הקהלה, נדפסו בספר "עבודת משא" לר' יהושע אברהם יהודה, שאלוניקי תר"ו. התקנה הראשונה שהוא חתום עליה היא משנת שצ"א (ס"ב, ל"ב ע"א) והאחרונה משנת תל"ה (ס"ו, ו' כ"ד ע"ב). אולם מרבית התקנות הן משנת תי"ז.

3 ר' יוסף חזן, שו"ת "חקרי לב", יורה דעה, חלק ב', שאלוניקי תקס"ו, ס"ב מ"ט, דף פ"א ע"ד. נוסח התקנה לא הגיע לידינו וגם בשנת תק"ט לא היה הנוסח לפני חכמי איזמיר. ר' נוסח התקנה משנת תק"ט, להלן.

[טו]

ודעות חלוקות ופניות וכיוצא, ואם כה יעשו יתחדש שנאה ותחרות וריב ומדון בין היחידים, כי בעוה"ר [בעונותינו הרבים] אין פני הדור דומה יפה. לכן נועדנו ונתוסדנו יחד אנחנו ח"מ ממוני הזמן וטו"ה [וטובי העיר] ובעצת מעלת הרבנים מרביצי התורה אשר פה העירה, והסכמנו לבטל הסכמה הלזו באופן המועיל ומספיק לפום דינא — הותרה הוחלה. ומהיום והלאה עלתה הסכמתינו שכל עת וזמן שירצו ממוני הזמן וטו"ה שבכל דור ודור למנות מ"ת או מרביצי תורה, ימנו ממוני הזמן וטו"ה לאשר יסכימו בו רובם מתוך כולם, וכל המערער בין יחיד בין רבים דבריהם יהיו בטלין ומבוטלין כחרס הנשב' כו', והמעשה אשר יעשו בזה ממוני הזמן וטו"ה רובם מתוך כולם יהיה שריר וקיים. ואולם בכלל ההסכמה הסכמנו שמנוי מ"ת או מרביצי תורה יהיה בשבועה דוקא, שישבעו הממונים הנ"ל כאופן שבועת העריכה⁴, שכל א' יאמר סברתו מבלי שום פניה אלא במה שהוא אמת הנראה לו בינו לבין קונו הטוב והישר. וחפץ ה' בידם יצלח וע"ד [ועל דבר] אמת וצדק ח"ש [חתמנו שמינו] היום ז' לח' שבט מש' טוב ומטיב הדר"ש [תק"ט] לנו לפ"ק⁵.

הסכמת כל היחידים לבחירתו של מרביץ התורה היתה נחוצה כדי שבשעת מחלוקת לא יוכלו יחידים לתבוע לעצמם מרביץ תורה אחר, וכן שכל אחד יתחייב באופן אישי על תשלום משכורתו של מרביץ התורה⁶. גם באבי לונהי נבחר מרביץ התורה על ידי כל יחידי העיר. ר' אברהם די-בוטון משאלוניקי כותב שרב העיר "הח' השלם והכולל כמה"ר משה אלבי לדה נר"ו... כל בני העיר למקטון ועד גדול לראש עליהם נתנוהו וקבלוהו עליהם בשבועה חמורה בכל אלות הברית. וזה להם יותר מעשר שנים כי כלם יחד שותים מים מבורו... הוא מרביץ תורה בארבע קהלות⁷. בשאלוניקי היו כל יחידי הקהל חותמים על כתב-עריכת המס. ר' תקנות אישקאפה, "עבודת משא", שם סי' א'. ועיין מ' בניהו, תקנות תיריאי, קובץ-עליה, ספר ד' (י"ד), עמ' ר"ו.

5 ר' רפאל יצחק מאייו, שו"ת "שפת הים", שאלוניקי תקע"ה, סי' כ"א, כ"א ע"א, ועיין "חקרי לב", שם.

6 ראה להלן, פרק ז'.

7 Valona, Vlona, אלבניה.

8 ר' אברהם די בוטון, שו"ת "לחם רב", איזמיר ת"כ, סי' ע"ג, מ"ב ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

מינויו ומצהירים שהם מסכימים לשמוע בקולו ולקבל הוראותיו¹⁰.
ב פ ט ר ק י ן ^[234567] היו 'טובי הק"ק' מתייעצים עם בית הדין במי לבחור
ל'מרבין תורה'. היחידים יכלו להביע דעתם אבל הבחירה היתה כנראה
רק בידי ה'ממונים': "כאשר היו רוצים וחפצים לקחת חכם היו מתקבצים
הב"ד וטובי הק"ק להתייעץ על הדבר", כותבים ראשי הקהלים בפטרץ בסוף
המאה ה'ט"ו, ומעידים "כי כן הוא המנהג מקדם קדמתא"¹².
ב מ צ ר י ם (קהיר) היו 'טובי הקהל' מודיעים על החלטתם לכל היחידים
והמינוי של 'מרבין תורה' היה בהסכמת הפרנסים ורוב הקהל¹³.
אם חלק מאנשי הקהלה או רובם באו לידי הסכם שלא למנות 'מרבין
תורה' יכל המיעוט לכופף את הרוב נגד רצונו ולבחור ב'מרבין תורה'¹⁴.
'מרבין התורה' היה מתמנה לאו דוקא אם היה 'יחיד' באותו הק"ק.
לפעמים הביאו חכם מעיר אחרת, אף על פי שבאותה קהלה נמצאו כמה
חכמים. מקרים כאלה גרמו לעתים סכסוכים בקהלה. במחציתה השניה של
המאה השבע-עשרה פרץ סכסוך בקהלת מצרים בשל בחירת 'מרבין תורה'
שלא מיחידי הקהל. והרי העובדה כפי שהיא מתוארת בתשובותיו של ר'
מרדכי הלוי ממצרים:

"יחידים מק"ק אחד, והם טובי הקהל פרנסיה ומנהיגיה... וביררו להם
את ראובן למנותו עליהם בק"ק למרבין תורה כמשפט כל קהלות הקדש
שבישראל... ומינוהו וכתבו לו הסכמה על זה וחתמו בה רוב הקהל ונשבעו

9 Thessalonike, Salonika, יון.

10 שם, סי' ע', מי ע"ד. המעשה היה בשאלוניקי, השיב עליו גם מהרשד"ם והסכימו
חכמי צפת. עיין גם שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, וינציאה שו"ת, סי' כ"ה, ע"ט ע"ב.
ב"לחם רב" נדפס רק סופו של הפסק של ר' בצלאל אשכנזי. ועיין להלן, הע' 29.

11 Patras, Patrai, חוף המוריאה, ביוון.

12 ר' מאיר ב"ר שם טוב מלמד, שו"ת "משפט צדק", ח"א, שאלוניקי שע"ה, סי'
מ"ט, קנ"ח ע"ב.

13 ר' מרדכי הלוי, שו"ת "דרכי נעם", וינציאה תנ"ז, סי' ד', ט"ז ע"ד. השאלה היא
ממצרים כי המתבר שחי באותה העיר ידע את התוצאות של הענין שנשאל עליו.
הדבר יוצא גם מן העובדה שעל שאלה כל כך מפורטת הוא עונה במלים ספורות
ואיננו משיב מבחינת ההלכה.

14 ראה להלן, פרק ו'.

שבועה חמורה... לגמור ולקיים כל הכתוב בשטר ההסכמה הנז' לבל ימצא להם שום פתח היתר וחרטה כלל... ויהי כשמוע שמעון, והוא חכם אחד שהיה מתפלל שם באותו הק"ק, את כל אשר נעשה, חרה לו איך מנו עליהם חכם אחר והוא קבוע ומתפלל עמהם, הוא קודם לכל אדם. ויועץ עם קצת יחידיים אחרים מהק"ק שלא חתמו שם ומצאו להם תואנה שהכת הראשונה מינו את ראובן מדעתם... ויועדו יחד הכת השניה וכתבו שטר הסכמה בשבועה איך מנו שמעון חכם בק"ק הנז' להיותו מרביץ תורה ביניהם... כת ראשונה טוענת בחרו בראובן על אשר כבר שמעו שומעו שהיה בעירו חכם ופרנס על הצבור וידעו הנהגתו הישרה עם הצבור והרביץ תורה שם כמה שנים ודן והורה בכל מיני הוראה ובכל מילי מעלייתא, חכמה יתירה השתכחת ביה... אם הדין עם הכת הא'... אם מחמת היותם עיקרי הק"ק הנז' ומנהיגיה ופרנסיה. ורוב הקהלות מנהגם שהרשות נתונה ביד הפרנסים והגבאים ואינם פושעים במה שלא הודיעו לכל היחידיים בפרטות. ואף אם ת"ל [תמצא לומר] שהיה להם להודיעם מקודם ופשעו במה שעשו מדעתן, עכ"ז לש"ש [עם כל זה לשם שמים] נתכוונו..."¹⁵

לא תמיד נבחר 'מרביץ תורה' בשל ידיעותיו וכשרונותיו. לפעמים היתה לבחירתו השפעת גורמים חיצוניים. לא מועטים הם המקרים שהיחסים בין ה'פרנסים' או ה'יחידיים' גרמו לבחירתו של 'מרביץ תורה' גם כשלא התאים לתפקידו. בק"ק סיציליה אשר בפטרץ נעשה נסיון מצד 'יחידיים' למנות נוסף לר' יוסף פורמון 'מרביץ תורה' אחר, בטענה שהוא מוכר לשלטונות וממינויו תצמח תועלת לקהלה: "לפי שנדרו להם ממוני הקהלות שלא יטפל החכ' הבא מחדש בשום ענין רק ליכנס לדין. והכוונה בלי ספק ליכנס עם דין הערכאות, ששמעו עליו שיש לו יד ושם עם התוגרמים" — כותב ר' שלמה הכהן (מהרש"ך) מחכמי שאלוניקי, שאליו פנו בשאלה זאת.¹⁶

מתוך עובדות מספר שבידינו אנו למדים שסוחרים ועשירים, שהיו בקשרי ידידות עם השלטונות ודייני הערכאות, אם רצו לפטר את החכם

15. דרכי נעם, שם.

16. שו"ת מהרש"ך, ח"ג, שאלוניקי שניה, סי' מ"ו, נ"ד ע"א.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

ולהביא אחר במקומו. השתמשו ביחסיהם עם הרשות כדי שהיא תתבע את מינויו של 'מרבין תורה' המוצע על ידם. במקור אחד: נזכר שיחידיו 'קהל' אחד (ממקום אחר נדע שהיה זה בק"ק פוליא בשאלוניקי¹⁸) נחלקו בדעותיהם בקשר לבחירה. כת אחת מינתה 'מרבין תורה' אחר על ידי שהצליחה לקבל הוראה משופט העיר: "כי הלכו לדיין לומר שהם רוצים אותו לחכם". ידיעה אחרת מוסרת שחכם אחד "בכח הממון שפיזור בערכאות של גויים נכנס לח' וישב על מכון שבתו", אף על פי שנעשתה 'הסכמה' שלא למנות 'מרבין תורה' מיחידיו הק"ק, כדי למנוע מחלוקת בין חכמי הק"ק הרוצים להבחר¹⁹.

התערבות השלטון במינויו של 'מרבין תורה' היתה כנראה מן התופעות השכיחות וכך אנו מוצאים שב'הסכמה' שנעשתה בשנת ת"ו על ידי אנשי ק"ק פלטינו בקושוטא, שלא למנות שום חכם משך שש שנים לאחר פטירתו של ר' דוד אגוזי, 'מרבין התורה' בקהלה, גם את התנאי הבא: "וכל מי שירצה להיות חכם עלינו בכח שרים ושופטי ארץ לא נאבה לו"²⁰. באיזמיר, בשנת תקל"ד, שלחו אל 'מרבין התורה' כמה מנכבדי הקהלים שדרשו להשאיר את הנוהג הקיים ששני רבנים 'מרבין תורה' ישמשו בעיר, "סותרים גויים מן הלועזים" והללו איימו לפטר את היהודים העובדים בבתי המסחר שלהם מתפקידם אם לא יחזרו למנות שני 'מרבין תורה'.

17 ר' אברהם די בוטון, "לחם רב", סי' רכ"ה, קכ"ו ע"ב. המאורע הנדון היה שבועות אחדים לפני ראשית שנת שני"ב.

18 נוסח ה'הסכמה' שבראש השאלה הנ"ל הוא ממש אותו הנוסח המובא בתעודה שפי' ר' דוד פיפאנו, שלשלת רבני שלוניקי, בסוף סי' "חגור אפוד", סופיה תרפ"ה, א' ע"ב. ושם נזכר שם הק"ק.

19 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנ"ו, צ"ג ע"א. חלק מאנשי הק"ק דרשו שלא להכיר בו: "ועתה יש ב' כתות בקהל, א' אומ' אנו מה אנו יכולים לעשות מאחר שאנו מתיראים מהשר והדיין... והכת האח' אומר' שעדיין יכולים לקיים השבועה והנח"ש: שאם ישב במקו' הח' — ישב במקומו ולא ננהוג בו מנהג ח"י. שם. בק"ק ישמעאל בשאלוניקי ביטלו אנשי הק"ק בשנת שמ"ב התחייבותם ל'מרבין התורה', ואחת הסיבות לכך היא: "שחתמו באונס מפני פחד שלקצת מהם הכום בדיני האומות והשאר נפל פחדם עליהם". ר' המקורות המצויינים בהע' 10, 29.

20 ר' פרק ד', הע' 28.

תורה' לעיר, ויש "מהם התחילו לדבר עם אלי הארץ"²¹. בתשובות מהרשד"ם נזכר שאנשי קהלה אחת "נשבעו" שלא יסכימו ש'מרבין התורה' שלהם ישאר בתפקידו גם "אם יכנס החכם הנזכר בכח הזרוע"²². מאותה תקופה אנו שומעים על ק"ק פוליא בשאלוניקי ש'מרבין תורה' "נכנס בזרוע בקהל"²³.

לאחר דור אחד מתלונן ר' חיים בנבנשת על 'מרבין תורה' הנכנסים בכח לשרת בקהלים בקושטא שלא בעד חכמתם וידיעותיהם אלא מפני עושרם ותקיפותם. ואלה דבריו: "כיון שאדם נכנס בב"ה להיות מרבין תורה ולצאת ולבוא לפנייהם פשיטא שיצא מגד' תלמיד ונכנס בגדר חכם גדול בעירו שהוא ב"ה [בית הכנסת] שלו... ובקושט' ראיתי שערוריה בדבר הזה בקצת קהלות להקים עליהם לראש ולקצין מאן דלא ידע צורתא דשמעת' ואפי' במקרא ומשנה בשביל עשרו או להיותו איש זרוע. ושרי להו מרייהו שע"ז [שעל זה] נאמר לא תקים לך מצבה"²⁴. הדברים הגיעו עד כדי כך שגם אחר שנבחר 'מרבין תורה', תבע לעצמו חכם אחר את הכסא ורצה לכפות על הקהל לפטר את הנבחר ולמנות אותו במקומו²⁵.

גם קרבת משפחה היתה עלולה להטות את הדין בבחירת 'מרבין התורה' ולכן אנו מוצאים שבקהלת בודון²⁶, שהיתה באותם הימים תחת שלטון תורכיה, נקבעה תקנה, לפני שלוש מאות שנה בערך, בימי רבנותו של ר' אורי שרגא "שלא לקבל שום רב ומורה שיהיה לו איזה קירבה בקהלה... שלא להרבות במחלוקת. וגזר בחרם... שלא יעלה על לב שום אדם בעולם מבני הקהלה לתת דעתו בקבלת הרב לקבל איזה שיש לו צד או נגיעה. וע"ז

21 ר' יצחק מאייר, שו"ת "שפת הים", שאלוניקי תקע"ה, יו"ד, סי' כ"ג, ל"ו ע"ב.

22 שו"ת מהרשד"ם, ח"א, שאלוניקי תקנ"ז, יו"ד סי' פ', מ"ד ע"ג.

23 "לחם רב", סי' ע"ב, מ"ב ע"ג.

24 "שירי כנסת הגדולה", יו"ד, קושטא תע"ז, סי' של"ה, הגהות בית יוסף סעיף ל"ז, קל"ו ע"ב.

25 "ראובן שקהל א' נשבעו להעמיד [אותו] למרבין תורה עליה' בשבוע' חמורה עד מאד. אח"כ בא שמעון והדירם בנזירי' שמשון כו' שיעמידוהו לו למרבין תורה ולא לראובן". שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' ק"י, ס"ו ע"ג.

26 בודה, כיום בודפסט.

מרבץ תורה

[ועל זה] הסכימו חכמי ק"ק בילוגראדו וסופיאה, ואחר כך ^{אוצר החכמה} החכמים והרבנים ר"מ ור"י בקהל קדוש בודון שהיו אחריו²⁷.

במקורות נשתמרו גם ידיעות מועטות על מקרים ש'מרבצי תורה' ששרתו בקהלות לא היתה להם ידיעה מספיקה בענייני דין ומשפט. בק"ק ישמעאל בשאלוניקי נתמנה בשנת של"ט (1579) 'מרבץ תורה' לתקופה של עשרים שנה. לאחר ששימש בתפקידו שלוש שנים "הסכימו כל הקהל כלם יחד לסלקו מעליהם כי אמרו... החכם הזה אינו יודע מאומה ואינו דורש לנו כלל ואינו יודע דין כלל וכשרוצה לפעמים לעסוק בדיני גיטין וקידושין חס ושלום מרבה ממזרים בישראל... לכו ונלכה באור ה' לבקש לנו חכם יודע שיקבע לנו ישיבה ושידרוש לנו בכל שבת ושבת ושיורה לנו את הדרך אשר נלך בה"²⁸; "כי הם הורגלו עם החה"ש [החכם השלם] וישי' כמהרר"י וארון תלמידו של הרב כמהר"ל [לוי] ו' חביב ואח"כ עם החה"ש כמהרר"י [יעקב] סמוט ואחרון עם ה"ה שמואל לבית קלעי. וכל אחד מאלו היה בקי בחדרי תורה והיה מלמד אותנו בכל שבת כדרך כל מי שהוא מרבץ תורה. וגם כל דין שהיינו צריכין היה מסדר סדר פסק לעזרתנו על הדין ועל האמת. וזה הח' חשבנו שהיה כיוצא בהם שהיה מועיל לנפשותינו וראינו שלא היה מועיל כי אם ברפואת הגוף. ועל כן ראינו עת לעשות לה' ולבקש מי שילמד אותנו ולקבוע לו ישיבה כמו שהיה להחה"ש כמהר"ר שמואל הנז' ז"ל"²⁹.

תופעות כאלו גרמו שבראש הקהלות עמדו לפעמים חכמים שהשתלטו על הקהלה בלי כל כשרון, שללו ממנה את כושר ההתפתחות והביאוה לידי ירידה רוחנית. אולם היו אלה מקרים לא נפוצים ביותר וכנגדם נתקנו מדי פעם בפעם תקנות שהסדירו במדה מסויימת את תקנון הבחירה בדרך דמוקרטית ובהסכמת הרוב.

27 ר' אהרן הכהן פרתיה, שו"ת "פרח מטה אהרן", ח"א, אמשטרדם תס"ג, סי' מ"ה, צ"ב ע"א. שם נזכר שר' אפרים הכהן בעל "שער אפרים", נבחר לשמש כרב בקהלה, אף על פי שהיו לו בה קרובים.

28 ר' הע' 10.

29 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קל"ה, ע"ח ע"ג. בשו"ת ר' בצלאל אשכנזי ור' אברהם דיבוסון, לא נזכרו המקום והזמן, אלא בשו"ת מהרשד"ם. שם השאלה יותר מפורטת וכתובה בסגנון אחר ואין כל ספק שהעניין הוא אחד.

[כח]

פרק ג: כתב-המינוי

'מרביץ התורה' היה מקבל כתב-מינוי חתום בידי הפרנסים ולפעמים גם בידי היחידים כולם או חלק מהם. בכתב-המינוי הוכללו תפקידיו של 'מרביץ התורה', סמכויותיו וחובותיו וכן חובות הקהלה כלפיו. כמה מהם מעניינים מאד מצד תכנם. להלן יובאו כתב-מינוי אחדים ממקומות שונים. בקהלת איזמיר שבה כיהנו שני רבנים היה כתב-המינוי ניתן לשניהם. אם אחד מהרבנים נפטר או נסע למקום אחר, לא היה תוקף לכתב-המינוי גם לפני נמר זמנו. הקהלה היתה נותנת כתב-מינוי חדש להרב הנשאר יחד עם המתמנה מחדש.¹

ר' יצחק לבית חזן * מגנאציה שט"ו

בשנת שט"ו (1555) מינו שלושה הקהלים במגנאציה את ר' יצחק לבית חזן, ש"היה מרביץ תורה בקהל א' מקהלות אנדרינופולה" ל'מרביץ תורה'. וזה נוסח המינוי:

בהתאסף ראשי עם קדש יחד קהלות הקדש אשר פה העירה מאגנאציה יע"א [יכווננה עליון אמן] וראו כי אזלת יד התעודה ואפס עצור ועזוב אין דורש ואין מבקש היש משכיל דורש את אלהים, נתנו בלבם

¹אוצר החכמה

1 ר' יוסף חזן, מרבני איזמיר, כותב על כך: "המנהג בעיר למנו' ב' רבני' וב' הרבנים שטר מינוי אחד להם, דבשטר של זה כתוב זכות שניהם כל חד כדאית ליה. ומה"ט [ומהאי טעמא] כל שהוצרכו למנות רב מחדש שמת או שהלך למדינת הים אחד מהם, הם מוכרחים לתת למי שנשאר ג"כ שטר מינוי מחדש בחברת החדש. ואחר שהלך לא"י הרב הראשון קדמו והוצרכו למנות אחר בשיתוף הרב הנז', ביטל השני את הראשון כיון שאין רבנותו עכשיו כי אם עם הנמנה מחדש עמו ולא עם מי שהלך לא"י. וגם שיש שינוי תנאים בין חדש לישן כנודע... שהרי המנהג דכל שטר רבני' הם לעשר שני'... שו"ת "חקרי לב", חו"מ ח"ב, שאלוניקי תקצ"ב, סי' כ"ד, ל' ע"ג.

2 Manissa, Magnésia, עיירה קטנה, בסמוך לאיזמיר.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

כלם יחד להקים סוכת התורה אילת אהבים לחוקקי ישראל המתנדבים בעם. להושיעם להרגיעם כפעם בפעם, כאשר היתה באמנה אתם כימי עולם וכשנים קדמוניות. ויהי היום ויעבור לפניהם א' חכם בעל תורה מיוחד שבעדה החכ' השלם הנעלה כמהר"ר ר' יצחק לבית חזן * יצ"ו, קמו עמדו נדיבי עם ואל על יקראוהו יושיבוהו עם נדיבים, וע"י החה"ש [החכם השלם] הרופא השר הנעלה כמהר"ר אברהם שלום גר"ו חלו פניו יתרצה בראשי עם קדש להיות להם לקצין וראש ומרביץ תורה בתוכם. ובראות הח' גר"ו כי זכות הרבים תלוי בו, נתרצה למלא שאלתם ובקשתם ולהיות משרת בקוד' בכל הבא מידו. ולכן נתרצו הק"ק יצ"ו שלשת' יחד והקימוהו עליהם לשר ולקצין ולהיות מרביץ תורה בתוכם להורותם דרך ישר לפני איש על התורה ועל העבודה על אמת ועל השלום ואיש לא ימרה את דברו. ונתחייבו הק"ק יצ"ו לתת לו פרס מידי שבת בשבתו פ' לבנים, בכל שבוע ושבוע, שזה האופן: ק"ק לורקה יצ"ו נתחייבו לתת חמישים לבנים בכל שבוע, וק"ק טולידו נתחייבו לתת שלשה עשר לבנים בכל שבוע, וק"ק שלום נתחייבו לתת שבעה עשר לבנים, שהם בין הכל פ' לבנים. וזה לא יחסר בכל שבוע ושבוע, ובית מדור לפי כבודו, וכל מה שימשך לו ריוח מסופרות כל הדברים הנמשכים בק"ק יצ"ו מידי יום ביומו, ונדרים ונדבות ומתנות ג' פעמים, ומעות פורים לזמניה קבועים כמנהגם. והחכם יצ"ו קבל עליו לשרתם ולברך בשמם כיד אלה' הטוב' עמו בכל הבא מידו: לדרוש ולקבוע עתים לתורה, להורותם הדרך ילכו בה לצבא צבא מדי חדש בחדשו ומידי שבת בשבתו לבא כל בשר אם זך וישר להשתחו' לה' בהדרת קדש. ועוד נתחייבו הק"ק יצ"ו לתת להח' הנ"ל עשרים פרחים זהב לפזור הדרך מלבד פרעון שכירות החמורי' שיצטרך להובאת ביתו בע"ה. וחיוב כל הכתוב לעיל הוא לזמן

3 ביטויים אלה נמצאים גם בכתב-המינוי מרדוס, ר' להלן.

*3 כתב-יד של חלק מתשובותיו שהשיב בהיותו במגנאציה נמצא ברשותי.

4 אספרוס. בדפתרים התורכיים מן הזמן ההוא מחשיבים את ה"לכן" לחצי פארא. ב"אלטון" (מטבע זהב) היו שמונים לבנים. ראה ב' לואיס, 'ירושלים', מחקרי ארץ-ישראל, מוקדש למר ישעיהו פרס, ירושלים תשי"ג, עמ' קל"ז.

5 על שם העיר Lorkca בקאשטיליה, שממנה באו מיסדי 'קהל' זה. וכן להלן ק"ק

טולידו — Toledo.

[כג]

ג' שנים רצופי, נמנות מיום יציאת החכם מעיר אינדירנופולי לבא הנה. מאז נתחייבו כל הק"ק יצ"ו לפרוע הפרס הנו' בכל שבוע ושבוע עד תשלום הש"ש [השלוש שנים] תמימות מיום יציאתו משם. ולהבטחת כל הנו"ל אנו החתומי' למטה נכנסנו ערבים ופרענים וקבלנים לפרוע כל הכתוב לעיל, ונטלנו קג"ב [קנין גמור בידינו] דכשר למקניא ביה, ונשבענו שבועה חמורה בתקיעת כף בהזכרת השי"ת [השם יתברך] ע"ד המב"ה ועדה"ב [על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת הנשבעים בשמו] וע"ד החכם וע"ד רבים מפורשים רבני צפת טוב"ב, בלי מרמה ותחבולה ובביטול כל מיני מודעות לשמור ולעשות ולקיים כל הכתוב לעיל. וביד החכם הנ"ל לקבל כל זכותו משלם מאי זה א' מהם החתומים למטה מאיזה קהל שיהיה בעד קהלתו כפי רצונו בלי שום ערעור ופקפוק כלל בעולם ובלי שום טענה בעולם. וכן נתחייב החכם הנו' בשבועא חמורה לבא לדור עמנו במקומנו ולקיים כל הנו"ל. והיה כל זה ביום חמשי ד' ימים לחדש שבט שנת השט"ו ליצירה פה העירה מאגנסיה. והכל שריר ובריר וקיים"ו.

ק ש ט ו ר י ה

כתב המינוי הבא דומה בפרטים הרבה לקודמו. הוא ניתן ל'מרביץ תורה' ששירת פעם בקהלת קשטוריה, ולאחר שזמן שירותו נגמר לא נבחר שנית ויצא לעיר הקרובה טריקולה. זמן מה לאחר שעזב את הקהלה הוסכם להחזירו והקהלה התחייבה לשאת בהוצאות הדרך. מעניין במיוחד התנאי שלפיו מתחייבת הקהלה להמציא לו מדי שבוע בשבוע חמשה עשר

6 שו"ת מהרשד"ם, ח"א, שאלוניקי תקנ"ז, יורה דעה, סי' צ, נ"ב ע"ג. להלן תכנו של כתב מינוי מק"ק ישמעאל בשאלוניקי, מזמנו של מהרשד"ם: "קהל אחד נמנו וגמרו והעמידו ביניהם למרביץ תורה לפלוני אלמוני ועשו לו כתב על זה, וכתוב שם שהעמידוהו לנחותם הדרך הישרה ולהודיעם את חקי האלדים ואת תורותיו ובאורו יראו אור התורה, ושהוא מלבישם בגדי ישועות נפשם וירבץ תורה ביניהם, יורה ידן וכו'..." שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, וינציאה שנה, סי' כ"ה, ע"ט ע"ב; "לחם רב", סי' ע, מ' ע"דמ"ב ע"ב. ועיין פרק ב', הע' 29.

7, Kastoria, בצפון יון.

8, Trikkola, במרכז יון.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

ככרות לחם וכמות יין. זמנו של השטר הוא כעשרים-שלושים שנה אחר השטר הראשון, שנוסחו הובא למעלה.

"אם מציאות התנאים הנאותים במעשי[ם] האנושיים הכרחי לשלמות המלאכה, ערוכה בכל ושמורה, זאת התורה שבכתב להתנות תי"ו התנאים המופלאים עולים ובאים בינינו, בני ק"ק קאשטוריא חותמי מטה, ובין מורינו החכם השלם כמה"ר נר"ו, וזה כי אנחנו ח"מ נתחייבנו לפרוע לו כל ההוצאות הצריכות לו ולכל פמילייתו מיום צאתו מטריקולא עד בואו אלינו בין החמרות ובין הרגלי אשר יוציאם ואשר יביאם ובין כל שאר ההוצאות שיצטרכו עד התישבו והתיצבו על עולתו בביתו ובחומותיו. וכן נתחייבנו לו מעכשו לתת לו כל השלשת השנים רצופים ובאים מתחילים מיום צאתו מטריקולא חמשת אלפים לבנים לשנה שהם ארבע מאות ושבעה עשר לבנים לחדש נפרעים לו מידי חדש בחדשו או מדי שבת בשבתו, ככל אשר ישאלנו נפשו. וכן נתחייבנו לתת לו חמשה עשר ככרי לחם לכל שבוע עד תום הג' שנים. ואם יחסר לו איזה ככר בשבוע אחת, יהיה לו לחם משנה בשבוע הבאה. ואם גם אז יחסר—שיתפרעו לו שני לבנים לככר לכל ככר שיחסר לו מדי שבת בשבתו. וכן נתחייבנו לתת לו חמשים מיטרוש • יין לשנה, לשלשת השנים, ושינתנו לו לכל דרישתו ובקשתו. וכן נתחייבנו לו שכירות הבית אשר הוא יבחר לדור בו לכל דרישת השוכר בלי שיצטער הוא למצוא המעות לפרוע אפילו לצורך שעה. וכל זה עלינו באלה ושבועה ע"ד המב"ה וע"ד החכם השלם הנז'. ואם רצה מזה גובה ואם רצה מזה גובה וכו'. והכל באחריות גמורה עלינו מעכשו ובשעבוד כל נכסינו שקנינו ושקנה מקרקעי כו'..."¹⁰

פ ט ר ן

נוסח אחר יש בתשובותיו של ר' מאיר ב"ר שם טוב מלמד מחכמי פ ט ר ן, ובלא ספק כתב-המינוי מקורו מעיר זו. וזה לשונו:

"בהיות שהתורה הוא העמוד הגדול אשר העולם עומד וקיים עליו, אשר ע"כ [על כן] אנחנו יחידי ק"ק פ' [פטרץ] יע"א, עם הסכמת ועצת זקני ומנ-

9 ליטרות 2

10 שו"ת ר' שלמה הכהן (מהרש"ך), ח"ב, וינציאה שני"ב, סי' פ', מ"ט ע"ד. וראה פרק

ד, הע' 20.

[כ"ז]

מאיר בניהו

היגי קהלינו יע"א הח"מ וגם טובי קהלינו, רצינו ברצון נפשינו ובהשלמת דעתנו וקבלנו ומנינו עלינו לראש וקצין להיות לחכם מורה צדק בקהלינו יע"א את החכם הש' בנן של קדושים כמוהר"ר פל', לדון ולהורות בדיני איסור והת[ר] ובד"מ [ובדיני ממונות], ולהשיב לכל שואל כדי שאלתו ממה שישאלוהו על הדין ועל האמת, ולקבוע עתים לתורה בישיבה התמימה בחברת חכמי מקשיבים לקול התורה והמצוה, וג"כ לדרוש בשבתות ובחגים ובמועדים. ובשכר חלף עבודתו עבודת הקדש אנחנו ח"מ מתחייבים מעתה ומעכשיו לתת להחכם הש' מורנו הגו' סכום מעות כך. וזה מה קבלנו כו' עד וכל הנ"ל ב קבלנו עלינו אנחנו ח"מ בשבועה חמורה בתורה ע"ד המקב"ה וע"ד מורנו הח' הש' הגו' גר"ו לקיים עלינו כל הנ"ל. ולהיות כל זה לראיה ולזכות בידי מורנו הח' הש' הגו' כתבנו וח"ש [וחתמנו שמנו] י.י.

1234567

ר' משה אמאטו * רודוס שע"ד

כתב-מינוי ל'מרבין תורה' שנעשה ברודוס בשנת שע"ד (1614) מובא בתשובותיו של ר' יהושע בנבנשת מקושטא, וזה נוסחו:

"בהתאסף ראשי עם קדש יחד ק"ק אשר פה העירה פ' [רודוס] וראינו כי אזלת יד התעודה ואפס עצור ועזור אין דורש ואין מבקש היש דורש אלקי"ם, אתנו ובאנו כולנו יחד להקים סוכת התורה הנופלת אילת אהבים מחוקקי ישראל כימי עולם וכשנים קדמוניות וחפץ ה' בידנו יצלה. לכן קמנו ונתעודד אנחנו נחלץ חושים, וחלנו את פני הלת תהלת החכם השלם בנן של קדושים משרתי עליון כמה"ר פ"י גר"ו להיות לנו לקצין ולראש מרבין תורה בתוכנו, לעשות תורה קבע וכל המלאכה נמבזה ונמס, ולקבוע עתים לתורה בד' אמות של הלכה ולהורות לנו דרך ישר לפני איש על התורה

11 לפני נוסח ההסכם באותו מקור כתוב: "קבלו עליהם לר[אובן] למרבין תור".

12 שופרי דשטרות, מעין אלו שבנוסח הראשון.

13 ר' מאיר מלמד, שו"ת "משפט צדק", ח"ב, שאלוניקי תקנ"ט, סי' ס"ו, קנ"ב ע"ב.

אותו הנוסח ממש נמצא שם גם בס"ד, י"א ע"א.

14 Rhodes, Rhodi, אי בים התיכון.

15 הוא השואל ר' משה אמאטו מרודוס. בגוף ההסכמה נזכר השם משה ומכאן

שתעודה זו מקורה מרודוס.

[כו]

מ ר ב י ן ת ו ר ה

ועל העבודה, אמת ומשפט שלום ישפוט את העם בכל עת, את הדבר הגדול והקטן יביאון אל משה ואיש לא ימרה את דברו ככל היוצא מפיו יהיה נכון ומרוצה כדין שדנו ב"ד של ר"ג [בית דינו של רבן גמליאל] ז"ל, ולא יוכל שום יחיד או רבים לומר איני מתרצה בדין החכם, שהרי יש חכמים חולקים עליו, אלא כל מה שידון בין דם לדם יהיה נכון ומרוצה כדין תורת ה' כנתינתה מסיני. והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע אל הכהן החכם נר"ו, נתחייבנו כלנו כאיש מלחמות יעיר קנאת ד' צבאות לייסר אותם בשוטים ובעקרבים סלונים וסרבים, סלוא דלא מבע דמא חויא דרבנן יטרקיניה דלית ביה אסוותא¹⁶ עד ישוב מחטאתו אשר חטא ושב ורפא לו. וכל העם ישמעו וייראו ולא יזידון עוד. ונתחייבנו כלנו יחידי השתי ק"ק יצ"ו לתת להחכם השלם נר"ו חלף עבודתו י"ב אלפים לבנים מדי שנה בשנה, המתחילות משנה זו, שנת השע"ד. ולהבטחת כל הנ"ל נטלנו קנין שלם לקים כה"ל [כל הכתוב למעלה] ונשבענו שבועה חמורה בביטוי שפתים ע"ד המב"ה ועל [דעת] הנ"ב וע"ד החכם הנז' בלי ערמה לשמור ולגמור כה"ל¹⁷.

כ ת ב - מ י נ ו י - ש נ י ש ל ר ' א ל י ע ז ר ה כ ה ן

פ ט ר ן ש ע " ו

כתב-המינוי הבא שונה מקודמיו בזה שהוא נעשה לאחר שהחכם שימש בתפקידו והכתב בא לחדש את המינוי. בשנת שנו"ו לערך נבחר ר' אליעזר הכהן לרבו של ק"ק סיציליה בפטרץ הישנה. לאחר ששימש עשרים שנה נעשה נסיון, שלא הצליח, להחליפו באחד מחכמי בית הדין של הקהלה. בחול המועד סוכות שע"ו נכתבה 'הסכמה' זו ו"הוכרזה בב"ה הנז' כמה פעמים וסברו וקבלוה כל הק"ק ואין פוצה פה ומצפצף וקים וחתומים עליה כל יחידי הקהל קדוש יע"א"¹⁸.

"בהיות שזה כמו עשרים שנה שלקחנו להחכם השלם כמה"ר אליעזר הכהן נר"ו לראש ולקצין עלינו בכל התנאים אשר הם כתובים בכתב

16 ע"י שבת ק"י, א'.

17 "שער יהושע", הוסיאטין תרס"ה, סי' ב', ז' ע"א.

18 שו"ת מהרח"ש, ח"ג, שאלוניקי תפ"ב, סי' כ"ו, מ"א ע"ה.

שבידו [הראשון]. ועתה שנפלו הפרשיות בין הב"ד קבלו עליהם להחכם אחר, והחכם השלם כמה"ר אליעזר הנו' נתרעם באמור שהוא עתה כמה זמן שקדם עלינו ורוצים להביא חכם אחר לדרוש באופן שמגיע מזה אליו כדי בזיון וקצף, ושאל מאתנו שאם נחפוץ שיהיה עלינו כמו שהיה בתחלה, שלא היה חכם אחר עליו לא לדרוש ולא להקדימו בשום מי שבירך בעולם, לא בב"ה שלו ולא בבתי הקברות, כך יתפייס עמנו לדור עמנו בתוכינו. ועל כן קבלנוהו עלינו להחכם השלם כמה"ר אליעזר הנו' למורינו ורבינו עלינו, כי ראינו שהדין עמו כי הוא קודם בכל דבר שבקדושה. וקבלנו עלינו שהוא יהיה לראש ולקצין עלינו ולדרוש בכל עת וזמן שירצה הן בשמחות והן באבלות ח"ו ובכל עת וזמן שירצה, ואנש לא ימחה בידיה ולא יאמר לו מה עבדת. ושלא יוכל לדרוש בקהלינו שום בעל תורה אחר בלתי רשותו כל ימי חיותו בעולם, ושלא יקדימונו אחר בשום דבר כי הוא עלינו לראש ולקצין. וכל זה קבלנו עלינו בקנין גמור מעכשיו ובשבועה חמורה בתורה, ע"ד המב"ה וע"ד כל הנשבעים באמת וע"ד כל חכמי ישראל אשר בצפת תוב"ב ואשר בשאלוניק"י וקושטנדינ"ה וע"ד החכם השלם הנו' בטובת הנאה שקבלנו ממנו. וכל זה קבלנו עלינו בחומרות ונדויין ושמתות וחרמות שנאמרו מימות יהושע בן נון ועד עכשיו לקיים כל הנ"ל. וכל זמן אשר יבא שום חכם או דרשן וירצה לדרוש שלא ברשות החכם השלם הנו' וגם כל כתב או מכתב מהב"ד ויהיה כתוב שמה באותה ההסכמה בהסכמת מורינו אחר מלבד החכמי' הקדומי' אשר בק"ק, נצא מהב"ה ולא נשב לשמוע אותה ההסכמה כי הוא לקנטור ולבזות לחכם השלם מורינו ולחכמים הקדומים. וכל זה יהיה ג"כ בחרם ובשמתא ובקללה וארור הוא ביום ארור הוא בלילה. וכל יחיד אשר יכוין לבזותו הן בסתר הן בגלוי הן ברמז יהיה בכלל החרמות והשמתות והנדויין הנו', ואנחנו נחלץ חושים נגד המזלול להגקם מהמזלול הנו'. וכל זה יהיה לראיה ולזכות לחכם השלם מורינו ורבינו הנו'. והיה ביום א' חול חג הסכות, וגם זה שריר וקים שנית, השע"ו ליצירה פה פטרץ הישנה. והכל שריר ובריר וקים".

שלא ברשותו. הקהלה שילמה לו משכורת הגונה והעמידה לרשותו שמש מיוחד. כשנפטר 'מרבץ תורה' היו כל אנשי הקהלה מתאבלים עליו שנה שלמה ומלבישים את כסאו שחורים ולא היו ממנים חכם אחר במקומו עד תום השנה.

בקהלות תורכיה היו 'מרכיצי התורה' מקבלים שכר מן הקהל. בערים שהקהלות היו מאורגנות היו 'מרכיצי התורה' של כל קהל וקהל מקבלים משכורת שבועית מקופת ה'כוללות'. כך, למשל, בשאלתם לר' חיים בנבנשת משנת תל"ב (1672), כותבים "החכמים זוכחי הזבח" באיזמיר: "אנו יש לנו כתב התום מז' טובי העיר ואנשי המעמד בעד ה' שנים, לתת לנו סך כך לכל שבוע. ועתה עשו הק"ק הסכמה כוללת לכל הלוקחי פרס מן הצבור: מרכיצי תורה, מלמדי חברת ת"ת, קהיא, שופט העיר, מקבץ — לפחות להם מהסך הקצוב". במקומות שהקהלה לא יכלה לתת ל'מרכיץ התורה' שכר כדי מחייתו היה מקבל נוסף למשכורתו גם חלק מהכנסות השחיטה. לפעמים היתה משכורתו משתלמת גם ממכירת ה'מצוות'.

הקם במקומו דורש עליו בבית הכנסת. ואחר כך כשמוליכים אותו לבית הקברות קודם קבורה דורשים ע"ג ארנו שם בבית הקברות, וכן דורשים עליו כל ה' הימים בביתו ובכל ד' שבתות — בביה"כ, ובשבת תשלום השנה וביום תשלום [י"ב חודש] בביה"כ. זהו סדר הנהוג בעיר לעשות לכל רב המורה צדק שבעיר. "חיים ביד", סי' ק"ה, קט"ו ע"ד.

4 "שלא נשמרנו כבוד הח' שלנו להמתין השנה והוכרחנו בעל כרחנו להסיר הבגד השחור קודם השנה", טענו "יותר מחצי הקהל" נגד 'מרכיץ תורה' שנכנס בכח לשמש בק"ק ישמעאל בשאלוניקי בשנת שמ"ב. שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קל"ה, ע"ח ע"ג.

5 ר' חיים בנבנשת, שו"ת "בעי חיי", חו"מ ח"א, שאלוניקי תקמ"ה, סי' ע"ה, ע"ב ע"ד.
*5 בתשובה לקהל טאנגיר משנת תקנ"ו כותב ר' רסאל בירדוגו: "קהל טנגאר רובם ככולם נתייעצו הסכימו לתת מנת ל'מרכיץ תורה' בקהלם ומורה ודן בין איש לרעהו, הוא החכם כהה"ר אברהם טולידאנו נר"ה, אשר מזה כמה שנתמנה למורה צדק קהל הגוי, וכי ראו כי עול הצבור עליו הן בשחיטות ובדיקות הן בדין בין איש ובין רעהו, קבעו לו פרס ומשלו נתנו לה, כי מקדם כשהיה כהרמ"ט [משה טולידאנו] אביו של החכם הגוי עם חכם אחר הוא כהרש"ד, והיו שניהם נושאים עול הצבור בשחיטות ובדיקות ודיני ממונות, היו נוטלים הראש מכל בהמה גסה ועוד שני מעות. והן היום כשנלב"ע [כשנפטר לבית עולמם] הרמ"ט

מ ר ב י ן ת ו ר ה

היינו העליות לתורה** קהלות קטנות שלא יכלו להחזיק 'מרבין תורה' מפני מיעוט מספרם ומצבן הכלכלי הטילו על 'מרבין התורה' גם תפקיד של סופר העיר ונוסף על ההקצבה הקטנה שקיבל מן הקהלה היה נוטל שכר מעבודותיו. מקרה כזה ידוע מחלב או מסביבותיה ממחציתה השניה של המאה השמונה-עשרה: "הרב המרבין תורה ודיין העיר והוא עצמו סופר העיר לכתוב כתובי העיר ושטרות ודברים אלו אין להם קצבה אלא העשיר לו ירבה והדל לא ימעיט. זאת ועוד דמלבד הספקתו שלוקח מן הקהל דבר קצוב לוקח מהיחידים". בקהלות לא מאורגנות היתה המשכורת נגבית מכל 'יחיד' ו'יחיד' בצורת מס, ואף 'בעלי תורה' היו חייבים במס זה*. בשטרי המינוי היו כל אנשי הקהלה מצהירים, שהם משעבדים לכך את נכסיהם ורכושם.

והרש"ך קם בנו של הרמ"ט תחתיו ומלא מקום אביו ומנוהו הקהל עליהם למורה ודן... גתייעצו הקהל ואמרו שכהרא"ט יטול מחצית הזאת השחיטה והשאר לשוחטים... שהנאת השחיטה היא של הדיינים והשוחטים אינם כ"א [כי אם] שכירים של הדיינים, וכיון שזכה רא"ט ונתמנה לדיין בעצת כל הקהל ובהסכמתם, זכה בכל הנאת השחיטה והוא ימנה על ידו מי שישחוט ויבדוק... עוד ב': שהשחיטה איננה שררה ואינה אלא כשאר מלאכות, ואם ירצו הקהל להעבירו מכל וכל הרשות בידם ואפי' את"ל [אם תמצא לומר] שהיא שררה, הנה השכר הגדול שקבעו לאביו של רא"ט ואביו של רמ"ך לא מפני שחיטות ובדיקות לבד אלא משום ששניהם היו ממונים בעיר גם לדון בין איש ובין רעהו ולפשר כפי יכולתם ובטילים מכל עסקיהם, וכיון שעכשו הרא"ט בשררותא דמתא בעצת כל הקהל דינא הוא שיטול הכל ולפחות דפחות המחצית, והמחצית לשוחטים". כ"י אדלר 432. ר' Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler, קמברידג' 1921, עמ' 46. ורשום הוא בצורה משובשת. כה"י נמצא עתה בגנוי בית המדרש לרבנים בניו-יורק ותצלמו במכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון.

**5 בעל "חמדת ימים" משבח את המרבנים במחיר העליות. "כי ילוה אליהם מעשה הצדקה בעלות במחיר כסף מעשה המצוה היא לחזק את בוק הבית ולכל אשר יצא על הבית לחזקה ולמרבין התורה שבקהלם היא אשר אין צדקה רבה מזאת". "חמדת ימים" לשבת, ח"א, וינציאה תקכ"ג, פרק י"ב, דף ע' ע"א.

6 "מר ואהלות" לר' אברהם ענתבי, ליורנו תר"ג, חו"מ סי' ה', פ"א ע"ד. התשובה היא לאביו ר' יצחק ב"ר שבתי ענתבי.

*6 שו"ת מהרש"ם, יו"ד סי' רכ"ו, ככ"ט ע"ג: "ראובן בע"ת [בעל תורה] יחיד מקהל א' ואותו קהל קבלו עליהם מרבין תורה ונתנו בשכרו ששה אלפים כדי שיפרעו

[לא]

תנאי החיים של 'מרבין התורה' היו טובים ומעולים. שיעור הכסף שהועלה לו בשכרו היה גדול ביחס לרמת החיים של אותם הימים ולערך המטבע. בשנת שט"ו נתנו שלושה הקהלים במגנאציה, כל אחד באופן יחסי למצבו ולמספרו — 3360 לבנים לשנה (ראה כתב־המינוי). 'מרבין תורה' בק"ק אחד, כנראה בשאלוניקי, קיבל באותה תקופה 6000 לבנים, ובקשטוריה — 5000 לבנים (כתב־מינוי). בסדרקופוס היה ר' ברוך קלעי, רב הקהלה, מקבל 12,000 לבנים לשנה. סכום כזה קיבל גם ר' משה אמאטו מקהלת רודוס (שע"ט). ב'הסכמה' למינויו של 'מרבין התורה' בפטרץ הושמט הסכום שקיבל, אולם מקהלה זו ידוע לנו ש'בעל תורה' שישב לפעמים בדין עם 'מרבין תורה' קיבל בשכרו 2000 לבנים. בקהלה קטנה בסביבות שאלוניקי קיבל 'מרבין תורה' במאה הי"ז 4000 לבנים לשנה. נמצאו גם חכמים שלא הסכימו לקבל כסף מן הציבור. מאותה תקופה אנו שומעים על מקרה, שהיה כנראה בשאלוניקי, כדלהלן: "שמעון ת"ח ששמש בבית הכנסת ובבית המדרש כמו חמשים שנה עד

אותם כל יחיד כפי פרעונו בשאר מסים. וכאשר הגיע זמן פרעון פרס המרבין תורה לנו, שלחו אנשי הקהל שליח לבעל תורה הנזכ' שיפרע סך כך שמגיע לו כפי ערכו לשלם פרס המרבין תורה הנז', והוא סרב שלא לפרוע עד שבזה לשליח... עיין גם ר' שמואל לבית קלעי, שו"ת "משפטי שמואל", וינציאה שנ"ט, סי' ל"ח, ל' ע"ד: "קהל אחד השכירו עליהם לחכם אחד להרבין תורה ביניהם ולדרוש להם ולהורות להם את התורות והקים ומשפטי אל ונדרו לו סך קצוב בעד ג' שנים... מת אחד מהקהל מהבאים על החתום ואפוטרופוס של היתומים אומר שאינו רוצה לתת חלק פרס החכם שנדר המת באומרו כי לא נתחייב אלא בעודו בחיים כדי שיהנה ממנו... והקהל אומרים כי כבר נשתעבדו כלם יחד ונעשו שותפין זה לזה כפי השטר שיש ביניהם". החשיבה נשלחה ליאנינה ובלא ספק היה הדבר בעיר זו. ועיין למעלה בנוסח כתב־המינוי.

7 ראה הע' הקודמת.

8 סדרקופוס, דרום אלבניה.

9 ר' ברוך קלעי, "מקור ברוך", איזמיר תי"ט, סי' ל', מ"ה ע"ב.

10 "משפט צדק", ח"א, סי' מ"ט, קנ"ח ע"ב.

11 "עיר קטנה ואנשים בה מעט ובא בתוכם ת"ח ממקום אחר והתנו עמו בעד תנאו שכר בטולו ארבע אלפים לבנים מדי שנה בשנה והכל בשבועה". ר' דניאל אישט"ר ורשה, שו"ת "מגן גבורים", שאלוניקי תקי"ה, סי' ח', ט"ו ע"ה.

מרבֵּיץ תורה

שהב"ה הנו' נקרא על שמו ונפטר לב"ע [לבית עולמו]. וקם בנו אחריו. גם כן צורבא מרבנן, ועמד ושרת ג"כ כמו אביו... כ"ח שנה בלא כסף ובלא מחיר, ואדרב[א]: הוא היה עושה כל מה שהיה צריך לצורך ב"ה" ¹².

מקרה מיוחד במינו היה בעיר ליפאנטו ¹³. שנים מתוך שלושה הקהלים בחרו בר' יוסף פורמון, 'מרבֵּיץ תורה' של קהלות פטרץ, שישמש גם בתור רבם והיו "נותנים לרב הנו' נר"ו חצי הגבילה מהלולבים ואתרוגים שהיא לחלקם" ¹⁴.

המשכורת היתה משתלמת למפרע. במגנאציה (במאה ה"ט) קיבל הרב את שכרו בראש כל שבוע ושבוע. בקשטוריה היה הדבר תלוי ברצונו של 'מרבֵּיץ התורה', רצה מקבל בראש כל שבוע רצה — בכל חודש (ראה כתבי-המינוי). נוהג אחר לגמרי היה במאה ה"ח באיזמיר: "פרס הרבנות שנתהגים לתת לו — כותב ר' יוסף חזן, היה — ששה חדשי מוקדם" ¹⁵.

'מרבֵּיץ התורה' היה פטור ממסי-הקהל ומכל תשלום. אולם לפעמים נעשו נסיונות להטיל גם עליהם חובות הקהלה. בין תקנות שאלוניקי שנעשו על-ידי חבר 'מרבֵּיצי התורה' של כל הקהלים, נמצאת תקנה משנת שכ"ב (1562) כנגד זה: „בענין... הערכין שהסכימו הקהלות הקדושות שיהיו גם כל מרבֵּיצי תורה נערכין כיתר יחידי הק"ק. ידעו באמת ובתמים שנמשך מזה זלוזל התורה וחלול ה' יש בדבר, כי בענייני תקוני הק"ק בהתאסף ראשי עם יחד יפטירו בשפה יניעו ראש לאמר שאנחנו נוגעים בדבר למה שהק"ק פורעים המסים בעדנו ונפיק מיניה חורבא... שלא נסכים בשום צד שיעשו ערכין אם יהיו המרבֵּיצי תורה שבק"ק נערכין... וקבלנו עלינו להשתדל בכל עז בעזרת חברת קהלותינו להעמיד הסכמותינו" ¹⁶.*

12 ר' יוסף קובו, שו"ת „גבעות עולם“, שאלוניקי תקמ"ה, סי' ה', ח', ע"ב. להלן בתשובה נקרא שמעון בתואר „החכם המרבֵּיץ תורה“.

13 Novpaktos, Lepanto.

14 ראה להלן, סוף פרק ה', והע' 36 ואילך.

15 „חקרי לב“, חושן משפט, ח"ב, שאלוניקי תקצ"ב, סי' כ"ה, כ"ט ע"ב.

16* התקנות נתפרסמו על-ידי א' דאנון, REJ, כרך מ"א, פאריז 1900, עמ' 116.

נוסף על המשכורת קיבל 'מרבין תורה' הענקות שונות בחגים ובעתות-שמחה. הקהלה קבעה לו גם דירה נאה ¹⁶ והעמידה לרשותו שמש מיוחד יי, בקשטוריה ניתנו לו גם חמש עשרה ככרות לחם לשבוע וחמישים ליטרות יין לשנה. אם הובא מעיר אחרת היה מקבל "שכר החמורים" וכל שאר ההוצאות הכרוכות בהעברת דירתו (ראה כתבי-המינוי, א"ב). כך שגם על-ידי תנאים אלה סימלה הקהלה את עליונותו של 'מרבין התורה' על מערכות החיים שלה.

'מרבין תורה' היה נבחר לפעמים לכל ימיו והיה מחויק במשרתו גם כשהגיע לזקנה מופלגת וכשאבד את כח עבודתו. ויש שהיה מתמנה לשלוש שנים או לתקופה אחרת. הוא היה יכול למנות את בנו במקומו או להודיש את משרתו לבן או לקרוב לאחר מיתה.

'קהל' אחד בשאלוניקי, בזמנו של ר' יצחק אדרבי, התנה: "שלא ליקח לחכם פלוני ולא לשום אדם אחר בעולם לא לדורש ולא לחכם קבוע כל זמן שהחכם השלם יצו מרבין תורה בקהל יהיה בחיים חיותו" ¹⁸. גם ר' משה אמאטו הנזכר נבחר לרבה של קהלת רודוס לכל ימי חייו. בשנת של"ט (1579) בחרו אנשי ק"ק ישמעאל בשאלוניקי ב'מרבין תורה' לתקופה של עשרים שנה יי. בקשטוריה, בזמנו של ר' שלמה הכהן (מהרש"ך) משאלוניקי, נבחר 'מרבין תורה' בפעם השניה לתקופה של שלוש שנים. וכך אנו קוראים בתשובתו של מהרש"ך: "בני ק"ק קשטוריא יע"א בראותם כי עמדו ימים רבים כצאן בלי רועה ינחם ינהלם על מי מנוחות, לנחות אותם הדרך ישכון אור התורה והמצוה, הסכימו להחזיר עטרת תפארת החכם השלם כמה"ר פ' נר"ו ליושנה, ושחרו פניו שיתרצה

16 ר' פרק ג', בנוסח כתבי-המינוי א, ב. והשווה להלן.

17 'מרבין תורה' בק"ק איטליה ישן בשאלוניקי (תקי"ט) שאנשי קהלתו התנגדו לו, אמרו שהרב ישכר הנז' לא יהיה לו שמש בביתו וגם דברים אחרים. ר' יוסף שמואל מודליאנו, "ראש משביר", ח"א, שאלוניקי תקפ"א, יו"ד סי' י"ו, כ"ב ע"ב.

18 ר' יצחק אדרבי, שו"ת "דברי ריבות", וינציאה שמי"ה, סי' ס"ה, כ"ט ע"א.

19 "ק"ק פ' נמנו וגמרו ביניה' להעמין] למרבין תורה לפי, ועשו כתב על זה שהיו לוקחים אותו בעד ד' שנה, שו"ת מהרשד"ם, יו"ה, סי' קל"ה, ע"ח ע"ג. מהמשך התשובה מתברר שהיה זה ק"ק ישמעאל בשאלוניקי.

מרבץ תורה

לשוב להרבץ תורה ביניה, ונתרצה לבקשתם וקיימוהו וקבלוהו עליהם לזמן שלש שנים הכל בשבועה חמורה²⁰. לתקופה דומה נבחר ר' יצחק לבית חזן במגנאציה ור' שמואל לבית קלעי ביאנינה²¹. בזמן יותר מאוחר, בשנת תע"ד (1714), אנו שומעים גם על שראי דמן בושנא²² "שהיה להם חכם מרבץ תורה²³... וקבלוהו עליהם עד משך ג' שנים רצופים[!] בקנין ובשבועה חמורה"²⁴. תעודה אחרת משנת ש"ע (1610) מפרק או מאחת הערים הסמוכות, מוסרת על מינוי 'מרבץ תורה' לארבע שנים. וכנראה שכך היה קבוע שם המנהג²⁵. משהוקמה 'הרבנות הכוללת' באיזמיר היה 'מרבץ התורה' מקבל כתב-מינוי שזמן תוקפו היה מסתיים לאחר עשר שנים, אבל הוא היה נשאר בתפקידו גם לאחר כך והיה מקבל כתב-מינוי חדש²⁶.

לא רק תקופת כהונתו של 'מרבץ התורה' היתה משתנית אלא גם עצם הבחירה היתה בלתי קבועה, אף על פי שראו בו יסוד הקהלה ויסוד החיים הדתיים והציבוריים. המקורות שבידינו מראים שבמקרים לא מועטים, לאחר

20 שו"ת מהרש"ך, ח"ב, וינציאה שנ"ב, סי' פ, מ"ט ע"ד. כתב-המינוי שלו הובא למעלה, פרק ג', ב'.

21 ראה הע' 6; פרק ה', הע' 28.

22 Sarajevo, היום יוגוסלביה.

23 הוא בלי ספק ר' יצחק צבי השואל.

24 ר' שלמה אמארייליו, "כרם שלמה", שאלוניקי תע"ט, סי' כ"ב, כ"ג ע"ד.

25 'מרבץ תורה' שלקחוהו עליהם בעד ד' שנים. "משפט צדק", ח"א, סי' ל"ד, ק"א ע"א. השוה שם סי' ע"ח, רנ"ז ע"ג: "צבור שקבלו עליהם לראובן לחכם דבר ומנהיג לזמן ב' שנים [אולי צ"ל ד' שנים] ונהג נשיאותו באהבה וביראת שמים משך ד' שנים והיה מרבץ תורה בתוכם כדי ה' הטובה עליו ודורש להם בחגים ובמועדים".

26 עיין פרק ג', הע' 1. מסתבר שקביעת תקופת המינוי בשטר בא כדי לתת אפשרות למנהיגי הקהלה לשנות את התנאים ולא משום העברתו מתפקידו לאחר גמר עשר השנים. גם בפטרך, ויש להניח שכך היה ברוב הקהלות, נבחר 'מרבץ התורה' שנית לתפקידו, כל זמן שלא מצאו בו דופי. החכם מפטרך שכתב-מינויו הובא למעלה (פרק ג') נבחר פעם שניה. וכן כתוב במקור: "ואחר תשלום זמנו אשר לקחוהו החזירו עטרה ליושנה". "משפט-צדק", ח"ב, סי' ד', י"א ע"ב. כנגד זה היו פעמים מבטלים את מינויו של החכם לפני גמר תוקף ההסכם. ר' פרק ז'.

תום תקופת כהונתו של החכם, לא נבחר לא הוא ולא אחר במקומו. בהחזרונו לתפקידו של 'מרבין התורה' הנזכר בקשטוריה, חלה הפסקה בין המינוי הראשון והשני. הדבר היה כרוך על-פי רוב ביחסים של 'מרבין התורה' עם הפרנסים וה'יחידים' ועל כך ידובר להלן (פרק ז').

בקהלות שהמינוי לא הוגבל בזמן, היתה 'חזקה' ל'מרבין התורה' במשרתו. במשך כל ימי חייו לא יכל ה'קהל' למנות אחר במקומו, גם משהזקין והיה עלול לעוות דין. רק במקרים מיוחדים הסכים 'מרבין תורה' שהזקין למינויו של חכם אחר, אבל החכם שימש בתור דיין ולא נשא את התואר אשר לו. ידועה לנו עובדה כזאת משנת תכ"א (1661): "חכם זקן מרבין תורה בעיר אחת זה כמה שנים, ולעת שיבתו תשש כחו ונס ליחה. ויהי כי ראה כי לא היה יכול לסבול טורח הדין, וגם אנשי המקום ראו שמרוב זקנתו לא היה כדאי לדון בין איש ובין רעהו, שפעם היה מוכה ופעם היה מחייב לאותו בעל דין עצמו תוך כדי דבור, השיגו ממנו שבני העיר יבחרו להם דיני מי שירצו. והחכם הזקן המרבין תורה עם קצת מאנשי העיר הסכימו ושלחו מחוץ לעיר בשביל ת"ח שיבא להיות דיין עליהם לכל ריב וכל נגע, ושאר אנשי העיר קציניה ורוזניה בחרו בחכם א' שהיה יושב תוך העיר זה ג' שנים, והרבין תורה במקום אחד זה ט"ו שנים".²⁷

כנגד זה ידוע מקרה ש'מרבין התורה' של כמה קהלים שחלה ברגלו ולא יכל למלא את חובותיו כלפי הקהלים, התנגד לכך שאחד הקהלים בחר ב'מרבין תורה' אחר ודרש את פיטורו. לא הועילו שידוליו של 'מרבין התורה' החדש אף לא הסכמתם של ראשי הק"ק. לבסוף הובאה השאלה להכרעתו של מהרשד"ם, גדול הפוסקים בשאלוניקי, והוא פסק שאין יכולים למנוע מהקהלים 'מרבין תורה' שישמש בפועל. ואלה דברי השאלה: "רב וזקן ומנהיג כמה קהלות... ובסוף ימיו חלה את רגליו, באופן שלא יכול לצאת ולבא לפניהם כלל. וקם קהל א' מאחד מהקהלות הרב הנז' אשר היה הרב מתמיד תפלתו עמהם, והסכים לקחת ח' ללמד דעת את העם... והרב

27 ר' משה בנבנשת, שו"ת "פני משה", ה"ג, קושטא תמ"ט, סי' ב', ג' ע"א. התשובה נשלחה לאיזמיר אל ר' חיים בנבנשת, קרובו.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

הזקן ההוא כשמוע הענין יצא הקצף מלפניו באמור כי כבודו ניתן לאחרים ואין כבודו בכך. וקבץ מעמד אנשי הקהלות הנז' ותבע בפניהם עלבונם...²⁸. אולם היו מקרים מיוחדים שהקהלה צידדה לשמור על כסאו של מרביץ התורה גם כשהפך לבעל מום. באיזמיר, למשל, משאיכד ר' עזריהו יהושע 'מרביץ תורה' של שלושה מתוך ששה הק"ק שבעיר, את כח ראייתו. הוסכם שלא להביא אחר במקומו. זאת אנו למדים משאלתו של ר' עזריהו יהושע לר' יהושע בנבנשת, וזו לשונה: "עיר שיש בה ג' קהלות, שיש להם זה ימים ושנים חכם מרביץ תורה בקי בהוראה מוסמך מגאוני עולם, והוא המוציא והמביא ונוהג את צאן ה' כאשר ישא האומן את היונק, ותורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו. ויהי היום... ונפל לו כמו שבלול או תבלול בשתי עניו אשר לא יוכל לראות כלל, ועכ"ז [ועם כל זאת] הגי' קהלות הנז' לא חזרו אחור מפני זה כי סברו וקבלו, יען כי אינן מוצאים תמורתו ולא כיוצא בו"²⁹.

ה'חזקה' היתה לפעמים עוברת בירושה לבנים, גם כשהם קטנים. על ר' יוסף פורמון, רבן של קהלות סיציליה בפ"ט ר"ץ, כותב ר' שלמה הכהן, שנוסף לכל מעלותיו המקנות לו את הזכות לשמש 'מרביץ תורה' בקהלות, יש לציין גם את ה'חזקה': "שכבר יש ימים שנתמנה והחזיקוהו עליהם ק"ק ציציליא יע"א לראש ולקצין וללמד תורה ומצות, מה מקום יש ח"ו לסבב הורדת או השפלת שררתו... וכיון שבקהל הנז' החזיק בו הרב הגדול זקנו³⁰ והחכם החסיד אביו, אפילו למנותו מחדש היה מספיק טעם

28 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קל"ב, ע"ז ע"ב.

29 "שער יהושע", סי' ג', י' ע"א. לפי השואל, אנשי שלושה הקהלים האחרים כשתבעו לדין יחידים מקהליו של ר' עזריהו יהושע השתמשו מלבוא לרון בפניו לא מפני שהיה סגי נהור, אלא שהשתמשו בטענה זו כדי שגם אנשי הקהלים האלה ימשכו לרב של שלושה הקהלים האחרים (של ר' יוסף אישקאפה?). שאלה זו נמצאת גם בשו"ת ר' אברהם אליגרי, שאלוניקי תקנ"ג, חו"מ, סי' ב', מ"ט ע"א.

30 ראה על כך פרק ח', עמ' פ"ט—צ', על שאלה זו: "אם יהיה נוהג מד"ת [מדין תורה] קדימה זו גם במרביץ תורה ומורה הוראות לרבים שיהיה בנו קודם לכל אדם בשאר מינויים א"ד [או דילמא] במינוי רבנות לא שייך ביה דין ירושה דכתיב צדק צדק תרדוף, הלך אחר ב"ד יפה", וזן בפרוטרוט ר' יוסף חזן ומסיק שאין דין ירושה

חזקת אבותיו בשררה במקום ההוא" ³¹.

נימוק זה אנו מוצאים גם בתקופה מאוחרת יותר, בשנת ת"ע (1710), בפי ר' אליעזר ן' שאנג'י 'מרבין תורה' באחד הקהלים בקושטא, שקופח על-ידי קהל. ¹²³⁴⁵⁶⁷ בתובעו משפט מחכמי שאלוניקי, הוא שואל: "מה משפט האנשים הרוצים לזלזל בכבוד החכם שהוא מובהק ומוסמך ומרוצה לכל אנשי העיר מזה שלשים שנה מ"מ [מעלה מטה]". ועתה רוצים "לזלזל בכבוד הת"ח שלהם, רוצים להורידו מגדולתו ולהסירו מהק"ק, אף כי הוא נחלת אבותיו, ולהקים אחר תחתיו" ³².

משנפטר 'מרבין תורה' ולא היה לו אלא בן קטן שלא הגיע להוראה, מינו באופן זמני ממלא מקום עד שיגדל הבן. ממלא המקום — כחכם המתמנה במקום הרב בעודו בחיים — לא כונה בתואר 'מרבין תורה', אף על פי שהיו לו אותן הסמכויות, אלא נקרא דיין. מפליאה העובדה הבאה שהיתה באחת הקהלות בתורכיה, שהקהלה הסכימה לחכות לבנו של 'מרבין תורה' שנפטר, עשרים שנה לאחר פטירת אביו: "קהל אחד שהיה להם מרבין תורה חכם רשום וירא אלדים, ושנים רבות התנהג עם אנשי קהלתו בשובה ונחת להורותם את דרך ה'. ויהיה כי קרבו ימי החכם המרבין תורה הנז' למות, קרא ליחידי קהלתו ויאמר להם: אתם ידעתם כי הגדלתי חסדי עמכם מיום היותי מרבין תורה בתוכם... ובני יחידי הנה אתכם וכעת הוא קטן שהגיע לכלל הפעוטות לכן אם לי אתם שומעים תהי נא אלה בינותינו, לבלתי תקחו שום מרבין תורה בתוככי קהלכם עד תוך עשרים שנה מעת פטירת, אולי ביני ביני, אם יעזור ה', יהיה בני ראוי למלא את מקומי... וביני ביני הנה אתכם בק"ק ת"ח, מנייהו יהיו דיניי לשפוט בין איש ובין רעהו בדיני ממונות. והקהל הנז' כשמעם דברי החכם המרבין תורה, כלם כאחד בלב שלם ובנפש חפצה פה אחת הסכימו לדברי החכם" ³³.

חל על כך וגדול-גדול קודם. "חקרי לב", יו"ד ח"ב, שאלוניקי תקס"ו, סי' ק, ק"ב ע"ב, ר' גם תשובת מהרשד"ם, יו"ד סי' פ"ה, מ"ח ע"א.

31 שו"ת מהרש"ך, ח"ג, סי' מ"ו, ג" ע"א.

32 כרם שלמה, סי' כ"א, כ"ב ע"ג, ר' גם המקור שהובא למעלה וצוין בהערה 12.

33 פני משה, ח"ג, סי' ג"ב, פ"ט ע"ג, במקור צוין התאריך, שנת ת"א.

[לחן]

מרבץ תורה

הגיע לדינו נוסח 'הסכמה' מקורי בענין זה מק"ק פלטייו בקושטא מאותו הזמן, משנת ת"ו. ה'הסכמה' נעשתה סמוך לפטירתו של ר' דוד אגוזי, החכם 'מרבץ התורה' של הק"ק והוסכם שלאחר פטירתו לא ימונה 'מרבץ תורה' בקהל עד תום שש שנים, והרי הנוסח המלא:

"אנחנו הבאים על החתום יחידי ק"ק פ' יען שהחכם השלם מורינו פ' ראש וקצין עלינו, רועה אותנו ברוח דעת ויראת ה'. לכן עתה נועדנו נוסדנו יחד והסכמנו ברשות הח' השלם מורנו, שאחר פטירת החכם השלם נר"ו לאורך ימים, לא נוכל לקחת חכם מרבץ תורה בקהלתנו לא מתוך הקהל ולא מחוץ הקהל עד שש שנים רצופים מיום פטירתו, לאורך ימים. ואפילו שרוב הקהל יסכימו לקחת חכם אחר בתוך השש שנים והמיעוט לא יסכימו בלך אחר המיעוט, ואפילו יהיו מיעוטא דמיעוטא יחשב כרוב. וכל מי שירצה להיות חכם עלינו בכח שרים ושופטי ארץ לא נאבה לו ולא נשמע אליו, ואנחנו מחוייבים לקום נגדו כאיש אחד להפר עצתו ומחשבתו ולא נסוג אחור, ובמקום שיפול שערת ראש א' ממנו שם נפול כלנו. כל זה נתקבל עלינו בשבועה חמורה שנשבוענו כלנו בנ"ח [בנקיטת חפץ] בשם ה' ע"ד המב"ה וע"ד הנ"ב וע"ד [על דעת המקום ברוך הוא ועל דעת הנשבעים בשמו ועל דעת] רבים מפורשים אצלנו לקיים ההסכמה הזאת בלי ערמה ומרמה ובלתי התרה כלל. ומלבד השבועה קבלנו עלינו נ"ש [נזירות שמשון] בכל תנאיו אם נעבור על ההסכמה הזאת, וכך אמר כל א' ממנו ובטא בשפתיו: אם אעבור על ההסכמה הזאת אהיה כשמשון בר מנוח בעל דלילה שעקר דלתות עזה ושנקרו פלשתים את עיניו, וכל הפורש לבטל את ההסכמה הזאת מלבד עוברו על השבועה יחול עליו הנזירות הנו"

34 = ק"ק פלטייו בקושטא. בראש השאלה כותב ר' משה בנבנשת: "מנחם שנת הת"ט. לדישת החכם השלם הדיין המצויין כמהר"ר אליא אביי, כשנתקבל למרבץ תורה בק"ק פלטייו ישן, והיו קצתם מערערים מפני השבועה והנזירות הנו בהסכמתם הלזו". ר' אליא אביי חתום בשנת ת"י עם חכמי קושטא על תעודה שנתפרסמה בשו"ת "פני משה", ח"ב, קושטא תל"א, סי' ק"י, ר"י ע"ג.

35 ר' דוד אגוזי, עיין במקור: "וביני בני נפטר החכם השלם דבר א' לדור כמהר"ר דוד אגוזי זלה"ה". הוא נפטר באותה שנה, כי רק "אחר עבור ג' שנים שעמדו בלתי מרבץ תורה בקהל כפי שבועתם" נתמנה ר' אליא אביי, ומיניו היה כפי שמעידה הכתובת הנ"ל (כהערה הקודמת) בשנת ת"ט.

[לט]

ויחולו עליו כל הקללות שבתורה וכו'. ועל המקיימים תבא ברכת טוב. כל זה הסכמנו וקבלנו עלינו לקיים ולשמור בחומר כל ההסכמות דלא למהדר בה. ולהגיד האמת חתמנו שמותינו וחתימתנו תעיד עלינו כק' [כמאה] עדים. והיה דברינו זה ביום ד' ב' לטבת הת"ו ליצירה"ם.

נוסח 'הסכמה' זה היה נפוץ בקושטא. בכתב יד הכולל נוסחי שטרות ותקנות מקושטא והעירות הסמוכות לה. מתקופה שלפני מאה שנה בערך. נמצאת 'הסכמה' שנעשתה ע"י תושבי אורטה קיואי (Ortakeuy) בקושטא באותו הנוסח, אלא שהתקופה היא עשר שנים³⁶.

עד כמה היתה תופעה זו מצוייה באותם הימים, יעיד המקרה ש'מרבין תורה' בקושטא (בשנת שנ"ג, 1593) השתמש בדרכי-כפיה למנות את בנו ל'מרבין תורה' במקומו: "שהחכ' יצ"ו מרבין תורה בקהל היה רוצה להושיב את בנו במקום אחד, והיה שלא כרצון פרנסי וזקני הקהל". פרנס הקהל ר' מנחם הלוי קאלמן, התנגד לכך, ולפי עדותו אמר "להחכם: חכם כ"ת רוצה לעשות בנך חכם בקהל. אינך יכול לעשותו"³⁷. בסופו של דבר החרימם 'מרבין התורה' את הפרנס על שהתנגד למינויו של הבן.

36 שו"ת "פני משה", ח"א, קושטא תכ"ה, סי' כ"א, נ"ג ע"ב. על היהסכמה' חתמו עשרים וחמשה אנשים מהקהל.

37 כ"י בניהו, דף י' ע"א: "שטר הסכמה שלא לקבל שום חכם לראש עליהם עד י' שנים". ההסכמה מתחילה: "אנחנו הבעה"ח [הבאים על החתום] יחידי וזקני וטובי הק"ק אורטה [קיואי] יע"א, יען שהצניף הטהור על ראשינו מו"ר ראש וקצין עלינו רועה אותנו ביושר" וכו'.

38 שו"ת מהרימ"ט, ח"א, קושטא ת"א, סי' ל"א, כ"ח ע"ג. שאלה זו נמצאת גם בשו"ת מהריט"ץ, וינציאה תנ"ה, סי' נ"ה, נ"ז ע"ג. שם לא נזכר שם הפרנס ולא שם העיר.

פרק ה: סמכויותיו וחלקו במוסדות הקהלה

סמכויותיו ותפקידיו של 'מרביץ התורה' מותנים בצורת אירגונה של הקהלה וגודלה. התפקידים שצוייננו בכתב-המינוי שהובאו למעלה הנם כלליים ומשותפים כמעט לכל 'מרביצי התורה'. במדה שהחומר שבידינו משקף את המצב מילא 'מרביץ התורה' את התפקיד החשוב והנכבד ביותר בקהלה. הוא היה המנהיג הרוחני, עליו היה ללמד את אנשי הקהל תורה, לדרוש לפניהם, לפסוק בשאלות הדת ולהיות דין ושופט הן בדיני אישות והן בדיני ממונות. הוא היה גם מפקח על 'עסקי הקהל' ונותן תוקף לפעולות הפרנסים. בסמכותו היה לתקן תקנות, להטיל קנסות ולגזור גזרות בענייני הדת והצבור כאחת ובמקום הצורך היה מטיל מרותו בכח הנידוי. הפרנסים היו מוציאים לפועל את תקנותיו וכל פעולה הנעשית על ידיהם לא היתה בעלת תוקף אם לא קיבלו עליה הסכמת החכם. ברוב התעודות הוא נקרא 'מרביץ תורה ראש וקצין'.

בערים שבהן היו כמה 'קהל קדוש' והיתה קיימת 'רבנות כוללת', היה 'מרביץ התורה' מקבל רשות מהרבנות לדון בקהלתו, היו קהלות שהקימו להן אף בית דין המורכב מ'מרביצי התורה' או מחכמים מן החוץ שנבחרו על ידי הקהלים ובית הדין היה פוסק בענייני אישות וממונות. בקהלות מסויימות צומצמו סמכויותיו של 'מרביץ התורה' על ידי מתן סמכות של דיין בענייני ממונות ובוררות לאחד מזקני הפרנסים. לפעמים חתרו 'יחידים' שהתנגדו ל'מרביץ התורה' להעמידו רק כרב בית הכנסת והביאו אפילו ראש ישיבה אחר.

תפקידים המיוחדים של 'מרביץ התורה' נקראו במקורות 'תכשיטים' או 'תכסיסים' ואסור היה לשום 'יחיד', פרנס או חכם אחר למלאותם או להביע דעה עליהם. משהוכרחו 'מרביצי התורה' בקושטא לוותר על חלק מתפקידם ולהסכים לסידור בית דין, הצהירו ש"אינן מוותרין מזכותם כלל.

1 ראה פרק י.

כגון: להקרא בשם מורינו ולקרות שירה ועשרת הדברות: ולחת סבלונות וכיוצא ולמנות גבאים וכל דבר שירות המצטרך לק"י. בק"ק אחד ש'מרביץ התורה' נכנס לשרת בו שלא בהסכמתם. החליטו אנשי הק"ק שלא להכיר בו: "שאם ישב במקו' הח' ישב במקומו ולא ננהוג בו מנהג ח' — שלא יעמוד איש מפניו ולא יעמוד לקרות עשרת הדברות ולא נשמע דין ותורה מפיו. בדד ישב וידום".

2 ר' חיים בנבנשת כותב על כך: "מנהגינו בשבת שיש שירה [שירת הים] או עשרת הדברות או תוכחות או קללות שבמשנה תורה, עולה החכם המרביץ תורה בקהל. ואם אין מרביץ בקהל קוראין ליותר גדול שבהל. והמנהג שהחכם או אותו גדול קורא אותם". "כנסת הגדולה", או"ת, ליורנו תי"ח, סי' רפ"ב, הגהות הטור, ל"ח ע"ד. ובסי' תכ"ח, הגהות בית יוסף, נ"ח ע"ב, כתב הטעם: "נהגו שחכם הקהל קורא שירת הים ועשרת הדברות ותוכחות שבת"כ [שבתורת כהנים] וקללות שבמשנה תורה. והטעם ששירת הים אין ראוי שיזמר להקב"ה אלא הגדול שבהם. ומסתמא חכם הקהל הוא גדול שבהם. ובעשרת הדברות שנאמרו מפי הגבורה אין ראוי שיאמר אותם מאן דהו, אלא הגדול שבהם... נהגו שלוחי צבור שקודם קריאת החכם לתוכחות אומרי: מוסר ה' בני אל תמאס... ופה תיריא ונהגין כשקורין החכם לקרות עשרת הדברות אומר החזן: רכב אלהים רבותים... ר' חיים בנבנשת נשאל בשנת תכ"ח: "על מה סמכו המרביצי תורה כשקורין השירה או עשרת הדברות ותוכחות וקללות לעמוד לימין החזן. ושראית לחכם השלם הרב כמה"ר אהרן לפפא ז"ל [מרביץ תורה במגנאציה] שכשהיה קורא הוא השירה או העשרת הדברות ותוכחות וקללות היה עומד הוא לשמאל הש"ץ". שו"ת ר"ח בנבנשת, ח"ב, קושטא, סי' י"ד, ט' ע"ב. ועיין שו"ת הרדב"ז (ח"א, וינציאה תק"ט, סי' ש"ד, נ"ד ע"ג): "במקום דאיכא כבוד לרבו, כגון: עשרת הדברות או י"ג מדות או שירת הים". והשוה הרב חיד"א, "לדוד אמת", ליורנו תקמ"ו, סי' ב', ד' ע"ב.

3 "כרם שלמה", סי' כ"א, כ"ב ע"ג.

4 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנ"ו, צ"ג ע"א. — בכתב-המינוי של ר' אליעזר הכהן מפטרץ הישנה (שנת שע"ו, ר' פרק ג') אנו מוצאים גם את התנאי הבא: "ולא להקדימו בשום מי שבירך בעולם, לא בב"ה שלו, ולא בבתי הקברות". והכוונה היא כנראה, לנוסח מיוחד של מי שבירך שהיה נאמר בקהלות לכבודו של 'מרביץ התורה'. 'מרביץ התורה' היה הוא לבדו מטיף דברי מוסר לאנשי הקהלה ומתיר להם נדריים. 'מרביץ תורה' של אחת הערים בסביבות שאלוניקי התנה עם חכם אחר "שלא לדרוש בקהל ד"ת [דברי תורה] ולא ללמד דעת את העם ולא יקרא דברי מוסר

'התכשיט' העיקרי הוא הדרשה. בתשובתו של ר' חייא אברהם די בוטן בענין ר' משה אלבילדה, 'מרבץ התורה' בקהלות אבילונה, הוא כותב שיש "לנהוג בהחכם השלם כל תכשיטי חכם מרבץ חייל אתכשיט זה, שהוא שלא יניחו לשום אדם לדרוש בלתי רשותו, שהוא אחד מתכשיטי מרבץ תורה... ואם ירצו בני הקהל לשמוע דרש ילכו בכל שבת לקהל אשר דורש שם החכם השלם נר"ו ושם ישמעו, ואל יזלזלו בכבודו חס ושלום לשום אחר במקומו לדרוש בקהלו".

על צורת הדרשה וענייניה ועצות ואזהרות ל'מרבצי התורה' משמיע מחברו עלום השם של ספר "חמדת ימים", שחי בירושלים ובצפת בדור השלישי לתלמידי האר"י. המחבר היה מקובל מגדולי החכמים בארץ ישראל. הוא עצמו היה 'מרבץ תורה' והיה דורש בכל שבת. ספרו "חמדת ימים" מכיל ללא ספק גם תוכן דרשותיו. הוא רואה בדרשה את עיקר תפקידו של 'מרבץ התורה', באשר לדרשה נודעת השפעה עמוקה ובלתי אמצעית על הציבור יותר משאר תפקידיו של 'מרבץ התורה'. משום כך, לדעתו, צריכה להיות הדרשה מורכבת משני חלקים עיקריים: דינים, מוסר ויראת ה' ותיקון קלקלות שנראו בציבור. הוא יוצא חוצץ נגד שיטתם של מרבית הדרשנים בזמנו, שמרבים בדברי אגדה ופלפול שלקהל אין תועלת בהם, ואומר: "רק שיהיה דברי הדרוש רובו למעשה... לא כמו שנתפשט מקרוב לדרוש כל דרשו' בהגדות ולא בדינין והלכות כל עיקר להראות את עצמו שהוא חכם ויודע לדרוש פסוק או מאמר בכמה פנים"; "ואיש הירא המרבץ תורה יאותה לו להגות מידי שבת בשבתו בקהל עדתו בפרטי הדינים האלו באורך בשורשן וטעמא כדי שידעו כל העם להזהר. וכה היה מנהגי מידל שבת בשבתו לדרוש בקהל עדתי, ורוב עיקר הדרוש הייתי דורש בדיני השבת... וביותר בתוכחות ומוסר בדברים שפרוצים בהם בני הדור ולא ישא פנים לשום אדם". על הקלקלות שנראות בציבור הוא כותב: "כל זה בא מהמרבצי תורה אשר אינן דורשים חוקי האלהים ותורותיו לקהל עדתם". הוא חוזר על עיקרים אלה של הדרשה במקומות אחדים

ולא יתיר נדרים בעי"ה [בערב יום הכיפורים] כמנהג. שו"ת מהרשד"ם, י"ה,

סי' קל"ב, ע"ו ע"ב.

5. לחם רב", סי' ע"ג, מ"ב ע"ג.

[מג]

בספרו, ואף מזכיר שנתווכח על כך עם אחד הדרשנים הגדולים בשאלוניקי, שהכיר בערך שיטתו, אבל חשש לנקוט בה לבל יסטה מדרך הדרשנים בני זמנו:

"וכבר נתפשט מנהג זה ברוב תפוצות ישראל בכל שנה ושנה לדרוש ברבי בשבת הגדול. אמנם צריכים הדרשנים... ללמוד ולהורות את בית ישראל את הדרך ילכון בה ואת המעשה אשר יעשון... ולא להעמיד עיקר דרושם משפטים וחדושי תורה, כי לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה, שידרוש לא להראות את גודל חכמתו כי אם מה שנוגע למעשה, להוכיח את העם שישבו מדרכם הרעה, להרים מכשול מדרך עם בני ישראל. ואם יאריכו בחריפות דרושיה, הנה רבים מעמי הארץ אשר לא ידעו ולא ישכילו דבריו, כאשר באו כן ילכו, ואין כל מאומה בידם. ולא זו הדרך [של] רועי ישראל הראשונים— — — כי על כל אלה, חכמי הדורות יראי ה' וחושבי שמו, אל יפנו בדרושיהם להשגת המעלה אשר בו כבודו עליו יראה ולכבוד עצמו הוא דורש, ולבלתי היות מן הכיתות הרמים המדברים בלשון מדברת גדולות וברוח שפתיו יתנשא לאמר: אני אמלוד! למען ספר שמו, לאמר כי הוא באה דורש, אפס כי לא תהיה תפארתו כי אם לדרוש אליהם חכמה ומוסר יחדיו יהיו תמים — — — כי על כל אלה נפל החיוב על רועי ישראל הדורשים בעם, להודיע לבני אדם רמיונתן של דברים בכל חג וחג, אשר כולם המה רמז לפקח עינים עורות, להוציא ממסגר אסירי יצר הרע בל יחפרו ויאבדו. אשר באמת זה כל פרי עסק התורה ותכלית הפלפול והחידוד: לעמוד ולשרת בשם ה' להביא אורה לעולם ללמד לפושעים דרכיו. הירצה ה' באלפי דרושים, ברבבות פשטים, גם כי יהיו טובים ונחמדים ומתוקים, אחר כי לכל העם אין כל מאומה בידם? או החפץ לו במשמיעי קול ברבים בתוכחת חיים, גם כי כוונתם לשמים להרים מכשול מדרך עם בני ישראל אחינו, אחר כי מעללי אשר לא טובי, שרפי"ם עומדים וקיימים ואין מזיזין אותם ממקומן? ומה הועילו חכמים אחר שחשך על פני תהום ולא תקנו דבר מכמה ארחות עקלקלות, כי לא המוסר הוא העיקר אלא המעשה... אכן בצאת הדברים מתחת ידי חבורינו לא ישגיחו בהם, כי יבושו ויכלמו כאילו הם צריכים לעצת מוסרינו. ואני יודע שאיני כותב זה כאומר קבלו דעתי, שהן רשאים ולא אני, אבל קנא קנאתי לה' אלהים אמת כי הוא

מרבץ תורה

ראוי לידועי דעת ומביני מדע... לא כמו שראיתי בשאלוניקי אחד מן המפורסמים שכששמע דברי אלה הכיר מעלתם ולא יכול להכחיש, ומכל מקום לא אבה לדרוש על דרך חכמי התלמוד בדינים ומשפטים אשר רבים נכשלים בהם כי בוש מלעג השינונים והחריפים אשר ילעגו עליו. ועל זה אני אומר כי לא באו לעזרת ה' — — — על כן הכי אחי אתה איעצך ויהי אלהים עמך, אם מן השמים המליכוך בהתנשי על קהל עדתך: הזהר להיות זורק מרה בתוכח בתחלי נשיאותך, כי מי שלא זורק מרה בתוכחותיו בתחלת נשיאותו לא יוכל להפך השיטה, כי לא יקבלו ממנו תוכחותו ומוסרו... ובהגיע תור לדרו' אלהים ברוב עם הדר' מלך, נהוג דרושך כר"מ ע"ה דהוה דריש בפרקי' תלת שמעתת' — הוא דינים, תלת אגדתא — פשטי' צתוקים, תלת מתלי — הם דרכי מוס', כמו משלי, כי כלו מוסר, כי גם כי עיקר הדרוש הוא הדינים והתוכחות מוסר, מ"מ יש לדרוש גם כן איזה פשטים מתוקים, לא להתייחר להראות גודל חכמתו ח"ו... רק כדי להוכיח את העם כדי שלא יאמרו מי שמך לאיש שר ושופט כי תשתרר עלינו גם השתרר בפה מלא תוכחות... כי אף שהותר לדרוש דרש להראות חכמתו מטע' הנזכר, אל תעשה מזה עיקר, אלא העיקר יהיה הנוגע למעשה, והחידושי תורה יהיו טפלי בטלים ברוב".

בעל "חמדת ימים" גם מזהיר את מרבצי התורה שאף על פי שמצווה לשנות יין בשבת וביום טוב הם צריכים למעט בשתיה: "צריך הת"ח להזהר להתגבר על יצרו לבל ימשוך ביין את בשרו אף בשבתות וי"ט... וביותר הת"ח המרביצי' תורה בקהל רב מידי שבת בשבתו יזירו עצמ' בסעוד' זו ממשתה היין פן ישתה וישכח מחוקק יתהלך במישרים לטמא את הטהור ולטה' את הטמא ח"ו... וכן יאות' לו להת"ח המרבץ תורה להתרחק מהיין מאד ואף שאינו מהמרביצי תורה במשורה ישתה".

6. "חמדת ימים", וינציאה תקכ"ג, ח"ב, פרק ד', ל"ח ע"א; ח"א, פרק ט"ו, צ"ז ע"א; ח"ב, פרק ה', מ"ז ע"ג; ח"ג למועדים, חג הפסח, פרק ג', י"א — י"ג ע"א; ח"א, פרק י"ד, פ"ט ע"א. ברבים מפרקיו של הספר הוא כותב: כך היה מנהגי לדרוש. בדברו על חנופה, משא ומתן באמונה וכו' יכתוב: "כמשפט הדברים האלה ידבר המרבץ תורה לקהל עדתו בדרושו... ויחריד לב הצבור". ח"ב, פרק ד', מ"ד ע"א. אחר דברו נגד הליצנות יוסיף: "הן אלה קצות דרכי הדרוש למרבצי תורה בקהל רב בחגים ובמועדים דבר בעתו". שם, מ"ד ע"ד. עיין גם ח"ג, חג השבועות,

[מכ]

ואכן מבחינה זו דרשותיו של בעל "חמדת ימים" הן מהחשובות ביותר מאלו שנשמעו בזמנו ומתוכן משתקפים יפה החיים בתקופתו. במקומות שהיה בהם 'חכם כולל' לקהלים שבעיר, היה הוא דורש בשבתות המיוחדות (שבת הגדול, כלה, תשובה, זכור, שבת הלבשה — אחר פרשת בא*.) גם כשהזקין 'הרב הגדול' וביקש מ'מרבצי התורה' שבעיר לדרוש במקומו, התנגדו לכך היחידים. בימי ר' חיים ב"ר דוד אבואלעפיה, 'מרבץ תורה ראשון' באיזמיר, התעוררה מחלוקת גדולה בשל בקשתו של הרב, לשחררו מחמת זקנתו, להופיע בשבתות אלו בפני הקהל. וכך כותב ר' יצחק מאייו, גם הוא 'מרבץ תורה' באיזמיר: "וקרא הרב הגדול [ר' חיים ב"ר דוד אבואלעפיה] לאחד מן החכמים: שמינה לב"ד, ויאמר אליו: תכין לך דרוש ליום שבת הגדול כי לכם משפט הדרושים לדרוש כל אחד מכם בשבתות הנהוגים לדרוש את העם. יען אני זקנתי ושבתי והדיבוי אין בי לצאת לפני העם ולדרוש כמשפט הראשון. ואולם כל אחד מכם ידרוש על שמי איזה דבר ממה שחנני ה'... והקול נשמע בעיר כי אחד מהחכמים ידרוש ביום שבת הגדול, וכשמוע הדבר שלשה מן הממונים הנמנין בהסכמה חרה להם כי זה תכסיס של רבנות ושאין רצונם שהחכמי של הב"ד ידרשו... והרב השיב... לא התניתם עמהם כשמנית' אותם שלא ידרשו באלו השבתות". ^[אוצר החכמה]

ידיעות יותר מפורטות אנו מקבלים מפרשת הסכסוכים שפרצו באיזמיר בשנת תקנ"ה. בין ר' יצחק מאייו, 'מרבץ תורה ראשון', ובין ראשי הקהלה, פרק א', ג' ע"ב. — מרובים הם ספרי הדרוש שנדפסו ושנשארו בכתב-יד, ומרביתם הם של חכמים ששימשו 'מרבצי תורה' בקהלות. אולם עדיין לא נחקרו שיטות הדרשה והתפתחותה מן הדור הראשון של המגורשים, שעדיין זיכרים בה טעמים של דרשני ספרד ועד הירידה הגדולה של הפלפול והרמזים. יש גם ספרי דרוש שבהם יש למצוא את הד התקופה והחיים, אבל אלה הנם מועטים.

*6 ראה גם גלאנטי, Les Juifs d'Izmir, כרך א', קושטא 1937, עמ' 46.
7 ר' שלמה אבן עזרא. עיין ספרו "יד שלמה", שאלוניקי תקפ"ה, ל"ז ע"א. שם הוא מביא דרשה בשם ר' חיים אבואלעפיה, הנזכרת במקורנו.

8 "שפת הים", סי' כ"ג, ל"ו ע"ג.
9 ר' יוסף חזן, "חקרי לב", חו"מ, ח"ב, סי' כ"ה, כ"ט ע"ב. במקור לא צוינו השם, המקום והזמן. זאת אפשר לקבוע לפי הנתונים הבאים: רב ראשון ורב שני לא היו אלא באיזמיר. ברף ל' ע"ג נזכר: "ואחר שהלך לא"י הרב הראשון שקדמו

מרבץ תורה

שהביאו אחר כך לידי התפטרותו של הרב. לפיהן יכולים אנו ללוח את 'מרבץ התורה' בעבודתו ולעמוד גם על הזכויות המיוחדות שמשרתו הקנתה לו. פרשת המחלוקת, שקטע ממנה מובא בזה, נכתבה בידי ר' יוסף חזן מי שהיה 'מרבץ תורה שני' באיזמיר באותה תקופה. ואלה דבריו: "ואמר שאינו רוצה להיות עוד רב מרבץ תורה על הצבור, ועם שהיה בימים אלו בין פורייא לפסחא ורוב דיני איס' תלויים בו — לא רצה להורות להם. וגם בחג הפסח, שהמנהג שכל יחידי העיר באים לקבל פניו — לא רצה שיקבלו פניו... גם בשביעי של פסח, שהמנהג שהרב מרבץ תורה בקהל עדתו קור' ה ש י ר ה בבה"כ שלו — לא רצה לומר שידה... וכמו חדש ימים היו הולכים אצלו בעלי דינים כדי שידונו אותם ולשאול ממנו דיני איסור והיתר — והיו חוזרים לאחריהם... והיו הולכים לפני הרב השני אשר היה בעיר, אף שהמנהג בעיר התובע הולך אחר הנתבע והיה רוצה להתדיין לפני הרב הראשון ועכ"ז [ועם כל זאת] היה חוזר אצל הרב השני בע"כ [בעל כרחו] בזמן שאין בעיר כי אם רב א'. וגם פרס הרבנות שנוהגים לתת לו ששה חדשי מוקדם — לא רצה לקבלן"¹⁰.

כל הסמכויות של 'מרבץ התורה' הוכללו ב'תכסיסין' והעברתן לאחר נחשבה לפגיעה בכבודו. בקהלות אחדות לא היה רשאי שום חכם לנדות משהו אלא 'מרבץ התורה' לבדו.¹¹²³⁴⁵⁶⁷ משביטלו בקושטא, בשנת שנג (1593), סמכות זו של 'מרבץ התורה' נחשב הדבר לזלזול בו. וכך כותב ר' יום טוב צהלון על עניין זה, בתשובתו לקושטא: "שאם כוונת הקהל למגדר מלתא שלא ירבו מחלוקות יכולין לעשות, וההסכמה שנעשתה בזמנו

והוצרכו למנות אחר בשיתוף הרב הנז' ביטל השני את הראשון". הרב הראשון היה ר' חיים מודעי שעלה לארץ ישראל בתקנ"ג ואז נתמנה במקומו ר' יצחק מאיו שהיה רב שני ובשנת תקנ"ד נבחר ר' יוסף חזן לתפקיד רב שני. האחרון מוסר: "עד תום שנת מינוי [ראש חדש ניסן תקנ"ה] נתהוה מחלוקת בין הרב הכולל הי"ג עם מקצת גבירי העיר עד שנסתלק מרבנותו כמו חדש ימים" (ר' הע' 131). במקור שלפנינו נאמר במפורש בין "פורייא לפסחא". והן תוקף מינויו של ר' יוסף חזן נגמר בסוף אדר. — על עניין זה דן גם ר' יצחק מאיו עצמו מבלי להזכיר את שמו. עיין: שו"ת "שפת הימים", יו"ד, סי' כ"ב, כ"ד ע"ג. ור' להלן פרק ז'.

10 "חקרי לב", שם.

11 ר' להלן, פרק ט.

עליו, אם לא היה שראה או ידע שכוונת עושי ההסכמה היתה להשפיל ^{לדבר החכם} החכמים ולהקל בכבודם" ¹², לא היה החכם מנדה.

במקומות אחדים היתה תקנה שאין 'מרבין תורה' יכול לנדות אלא אם כן בהסכמת בית הדין וטובי הקהל. משרצה אחד הפרנסים בפטרין לבטל את השפעתו של 'מרבין התורה' ולזלזל בכבודו, השתדל לקבוע 'הסכמה' השוללת ממנו סמכות זאת: "והסית לקצת יחידי הקהל וקצת ראשים... ובלתי רשות החכם הנז' עשו הסכמ'... שלא יורשה הח' הה"ר ר[אובן] לנדות שום אדם ואפי' בדין אם לא ברשות רוב הב"ד מהק"ק יע"א וז' טובי הקהל... וכתבו עוד... שלא יורשה הח' הה"ר ראו' הנז' לקרות שום אדם בדברו עמו מחורם ומנודה ולא ארור ואפי' לשמש הקהל" ¹³.

'מרבין התורה' לבדו היה מסדר גיטין וחליצה והקהלה לא היתה רשאית למנות חכם מיוחד לכך. כי כל בני העיר נקראו תלמידיו ואין תלמיד רשאי להורות ^{בפני רבו} ¹⁴. הוא היה בעל הסמכות הגדולה ביותר בקהלה ולא היתה אפשרות למישהו מהקהלה להרהר אחר מעשיו. פסק דין שיצא מתחת ידו היה מוחלט מבלי אפשרות של ערעור. 'מרבין התורה' לא היה צריך לנמק את פסק דינו כדי שהמתדיינים יוכלו להתייעץ עם חכם אחר בדבר חוקיותו. ברודוס היתה דרישה, בשנת שע"ט, מאחד היחידיים' לבקש פסק דין מנומק מר' משה אמאטו, רבה של הקהלה, והואיל ובכתב המינוי שלו הותנה שכל יחידי הקהלה מקבלים אותו עליהם כדיין החלטי, לא היה הרב צריך לנמק את החלטותיו: "עתה קמו קצת יחידיים ואומרים כי אינם רוצים לקבל גזרת החכם אלא רוצים שיתן להם פסק דין על כל דין ודין כדי להראות אותו לחכמים אחרים אם יסכימו עמו, ואז יקבלו עליהם את הדין" ¹⁵. ר' יהושע בנבנשת מקושטא, שאליו הובאה השאלה להכרעה, ענה:

12 שו"ת מהריט"ץ, סי' נ"ה, נ"ז ע"ג.

13 "משפט צדק", ח"ב, סי' ד', י"א ע"ב.

14 "וכל בני אבילונה כולם נקראו תלמידי החכם השלם [ר' משה אלבילדה] גר"ו... שזה להם יותר מ' שנים ששותים מימיו של רבם החכם השלם". "לחם רב", שם. והשווה דברי מהריט"ץ (שם): "וגם הזקן הנכבד הפרנס כבודו במקומו מונח ולא יחסר אם ירצה גם הוא את החכם, שהרי כיון שהוא חכם הקהל לקח מפיו תורה והוא במדרגת תלמיד".

15 "שער יהושע", סי' ב', ז' ע"ב.

מרבץ תורה

"ואינם יכולין לטעון הורנו מהיכן דנתנו, כיון שכבר קבלו עליהם בתחלה"¹⁶.
וזהו זה היה קיים, כנראה, במרבית קהלות תורכיה באותם הימים.

'מרבץ תורה' היה קשור לבית הכנסת. יחידי בית הכנסת הביאו שאלותיהם בפניו¹⁷. משקבל התואר 'מרבץ תורה' משמעות אחרת על ידי הקמת ה'רבנות הכוללת' לא תמיד היה 'מרבץ התורה' קשור עם בית הכנסת. אולם באיזמיר היו בסמכותם של כל אחד משני 'מרבצי התורה' כמה בתי כנסת. כך מוסר ר' חיים פלאגי על זקנו ר' יוסף חזן, "שהי"ל [שהיו לו] כמה בתי כנסיות כנהוג למרבץ תור' בעירנו אזמיר יע"א"¹⁸. בבית הכנסת עצמו היה לו תפקיד מיוחד בסדר העבודה. באיזמיר היה נהוג ש'מרבץ התורה' של הקהל אומר הוא לבדו קדיש בתרא: "שנתקן לומר קדיש בתרא הרב המרבץ תורה" — כותב ר' חיים פלאגי — "כי חיובא רמיא על כל רב ומנהיג בדורו להתפלל תמיד על בני דורו, ונוסח על ישראל ועל רבנן וכו' הוי תפלה כוללת לבקש עליהם רחמים"¹⁹. אולם לא היה זה מתפקידו של 'מרבץ התורה' — מלבד בקהלות קטנות ובלתי חשובות — לשמש חזן ומלמד תינוקות, וכך כותב ר' יום טוב צהלון לקהלת עאנה, בשנת שע"ב: "תדע מדאמרו לרב ולדיין ולמרבץ תורה בוודאי שאין בכלל שמות הללו לא חזן ולא מלמד תינוקות"²⁰.

על התערבותו של 'מרבץ התורה' בשאלוניקי גם בסדרי הקהל אנו שומעים משאלה שנשאל ר' יוסף שמואל מודלייאנו אחר שנת תקי"ט (1759). מדובר שם על "יששכר ת"ח ומורה הוראות ודיין בעיר והיה מרבץ תורה בק"ק שלו איטאליא י שן והיה מורה להם משפטי אמת ברשות כל הרבנים שבעיר, והיו הפרנסים והגזברים וחברת הקברים וכל צורכי הקהל מתנהגי על פיו וע"פ יוצאי גזברי וכל המשרתי, וזה היה כמו

16 שם, ט' ע"ב.

17 שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, שאלוניקי תקנ"ה, סי' ז', ה' ע"ב. וראה בנוסח כתביהמינוי מפטרק, למעלה פרק ג', ג'. אנשי קהלת עאנה אמרו (בשנת שע"ד) לר' דוד תאבת 'מרבץ תורה' בקהלה: "רצוננו שתסתלק מעלינו ותסלק עצמך מדין ומדברי תורה ומלקרות אפי' תשובת שאלה". עיין: מ' בניהו, הקהלה היהודית בעאנה, עמ' כ"ו.

18 "חלקם בחיים" איזמיר תרל"ד, דרוש ג', ו' ע"ג.

19 "חיים ביד", איזמיר תרל"ג, סי' קי"ד, קכ"ב ע"ד.

20 מ' בניהו, הקהלה היהודית בעאנה, סי' ב', עמ' כ"ג.

[מט]

שלשים שנה ומבלעדי לא ירים איש את ידו²¹. המקור מוסיף "שמיום שנכנס הרב יששכר למרביץ תורה ולמנהיג נתפאר הק"ק הנו' בחזקות ובכסף... ועשה כמה סייגים וגדרים שכל הקהילות היו נגררים אחריו לעשות כן". וכן אנו מוצאים בתקופה יותר קדומה בתשובות מהרשד"ם על "רב חזקן ומנהיג כמה קהלות בכל עניני אסו' והתר בין בהנהגת המדינה על הכל מתנהגים על פיו"²².

על הסכמות ותקנות של הקהלות כותב ר' חיים בנבנשת מאיזמיר בשנת תכ"ט (1689): "ומנהג כל ישראל ובעיר הזאת [איזמיר] שלא לעשות דבר קטן או גדול בלתי רשות החכם המרביץ תורה, שלא נעשתה בעצת המרביץ תורה הנה כאין"²³. וכן: "לא נחלקו החולקים בהסכמת בני העיר אלא כשאין

21 "ראש משביר", יורה דעה, סי' י"ז, כ"ד ע"ד. בתשובה נזכר עניין שהיה בתק"ס. מתקופה יותר קדומה, מוזמנו של מהרשד"ם, אנו מוצאים עניין דומה: "והי היום קם הבעל תורה מרביץ תורה בקהילתי ואמר לחברת קברים דשל הק"ק הגדול: ידעתי שיש לכם חמשים פרחים מונחים בכיס... החזיקו במצוה... שתבנו שלשה בתים: בית אכסניא לעוברי ושבים עניים ובעלי תורה, ועליה גדולה על גבי הבתים, שיתקבצו שם ת"ח מלמדים שלומדים עמהם בני העניים והיתומים". מהרשד"ם, אור"ח, סי' כ', ז' ע"ג.

22 שם, יו"ד, סי' קל"ב, ע"ז ע"ב.

23 שו"ת "בעי חיי", חושן משפט, שאלוניקי תקמ"ו, סי' רמ"ד, רצ"ט עמודה ב' וד', דף ש' ע"א. נוהג כזה היה גם בשאלוניקי בסוף המאה הי"ז. אנשי קהלה אחת שאלו לר' חסדאי הכהן פרחיה: "דכיון שלא נחתמה ההסכמה מב"ד הצדק ומהחכם המרביץ תורה יש לה דין הסכמה או לא". שו"ת "תורת חסד" להג"ל, שאלוניקי תפ"ג, סי' כ"ד, כ' ע"א. ר' חיים בנבנשת מביא גם תשובה בכתב"ד מר' עזריהו יהושע, שאם אנשי הקהלה "קבלו עליהם חכם למרביץ תורה והסכימו שיתנהגו על פי המרביץ תורה והממונים על פי הרוב ונסתלק המרביץ תורה מלהיות מרביץ תורה, אף על פי שנמנה עמהם אחר הסתלקותו], בטלה ההסכמה". "כנסת הגדולה", חו"מ, איזמיר ת"כ, סי' י"ג, הגהות ב"י סעיף כ', י"ז ע"ג. נוהג זה נזכר גם בתקופה יותר מאוחרת בתשובתו של ר' יוסף חזן: "הכנהג פשוט בעירנו דאין הסכמה ותקנה נעשית כי אם מדעת ב' הרבנים החתומים בה שניהם". "חקרי לב", חו"מ ח"ב, סי' כ"ד, ל"ה ע"ד. גם ר' חיים פלאגי כותב: "מרביץ תורה, הסכמות וגזרות ותקנות שמתקן הרב המורה צדק כל אחד אל עירו ואל שער מקומו מהכח המסור בידו, שהוא ראש עליהם וגזור גזירות ומנהגים אליו יש לשמוע כמצות ה': אל השופט אשר יהיה בימים ההם". "משא חיים", איזמיר תרל"ד, חלק התקנות, כ"ד ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

שם חכם מרביץ תורה, דאעפ"י שיש שם חכם ראוי להיות פרנס הקהל לא קבלו עליהם. אבל אם יש שם חכם מרביץ תורה לכ"ע [לכולי עלמא] אף בהסכמת העיר בעינן שתהא בידיעתו. ומה גם למנהג שנהגו דאין עושין... אם לא בידיעת החכם". וכבר בשנת שכ"ו (1566) התקינו ראשי הקהלות בשאלוניקי שאין לעשות שום הסכמה בלא רשות 'מרביץ התורה'²⁴. ר' יוסף אבן לב (מהריב"ל) מביא עובדה מפורצת על הסכמה בענין מס שנעשתה בהסכמת החכם, כדלהלן: "אנשי קהל פטרץ עם שבעה טובי העיר והחכם המובהק המרביץ תורה שבהם קיימו והסכימו הסכמה על דבר האישקאלה²⁵ אשר לוקחים מס למלך יר"ה"²⁶. באותה העיר היתה "תקנה כתובה וחתומה בפנקס הקהל שלא יוכלו לעשות הסכמה זולת דעתו של 'מרביץ התורה'"²⁷.

מרביצי התורה הם היו מחליטים על הטלת מסים²⁸. גם בקהלת תיר - י י א²⁹, הסמוכה לאיזמיר, ידוע לנו משנת תי"ט (1659) שלמרביץ התורה היתה סמכות לקבוע עמדה בענייני מסי הקהלה. בשאלה שנשלחה לר' משה בנבנשת נזכר, ש"יחידי העיר הנז' בעצת המרביץ תורה ואנשי מעמד [ראו] לעשות גאבילה [מס הבשר]" בעירם³⁰.

'מרביץ התורה' לקח חלק מכריע בכל שאלות הקהל וכחו היה גדל אם שימש ביותר מקהל אחד. בקהלות קטנות היה אפילו 'מרביץ תורה' אחד לכל הקהלים שהיו בעיר. סמכויותיו לא צומצמו ואף לא יכל שום קהל למנות חכם שימלא אחד מן התפקידים ש'מרביץ התורה' לא היה יכול למלאם מפני היותו מכהן בכמה קהלים. בפורצת שהיו בה ארבעה קהלים, היה בסוף

24 התקנה נתפרסמה ע"י ר' אברהם דאנון, R E J, 1910 ; ועיין רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה, ב', עמ' 94 ולהלן עמ' 10.

25 Scala באיטלקית, ופי' נמל.

26 שו"ת מהריב"ל, ח"ה, וינציאה שס"ו, סי' ט"ו, ס"א ע"א.

27 שו"ת "משפט צדק", ח"ב, סי' ד', י"א ע"א. השוה שם, סי' ס"ו, קמ"ט ע"א. שם מובאת 'הסכמה' מפטרץ משנת ש"ע "וחתום בה מרביץ תורה שבקהל ושאר הקהל".

28 ר' להלן, סוף הפרק.

29 Tire, Thyréé. על קורות היהודים בקהלה זו, עיין: מ' בניהו, ציון (רבעון) שנה י"ב, עמ' 37—48.

30 שו"ת "פני משה", ח"ב, קושטא תל"א, סי' קי"א, רי"ג ע"ג.

המאה הט"ז, מר"ת אחד לשלושה מהם³¹. כן אנו מוצאים בשאלוניקי באותה תקופה שמר"ת אחד משמש בשני ק"ק³². ר' משה אלבילדה שימש בעת ובעונה אחת רבם של ארבעה הקהלים שבאבילונה. בכל שבוע היה דורש בקהל אחר והקהלים האחרים לא יכלו להביא במקומו חכם אחר לדרוש בשבתות שבהן לא דרש אצלם. ר' יצחק לבית חזן היה, כאמור, בשנת שט"ו, לרב שלשה הקהלים במגנאציה. ביאנינא, באותה תקופה, היה 'מרביץ תורה' אחד לכל העיר. ר' שמואל לבית קלעי, רבה של ארטה, קורא לרבה של יאנינא "החכם השלם קרובי מהר"ר שמואל קלעי נר"ו מרביץ תורה בק"ק יאנינא"³³. בסדר קופוס היה ר' ברוך קלעי מר"ת בשני הק"ק שבעיר³⁴.

בתקופות האחרונות כשנתדלדלו בתורכיה הקהלות הקטנות שבעיירות ונספחו לקהלות הגדולות שבערים הסמוכות, היה 'מרביץ התורה' שבעיר ממונה גם על העיירות הסמוכות. הוא היה מאשר גם את התקנות וההסכמות שלהן בתוקף משרה זו. כך, למשל, ר' רפאל ב"ר יהודה אשכנזי, הרב הכולל של איזמיר, נותן תוקף לתקנות תיריאי שנעשו בשנת תקפ"א (1821), באומרו: "אנכי מחייב בין ליחיד מיחידי ק"ק תיריאי יע"א ובין לאורח... לשמור ולעשות משפט כתוב... הלא כה דברי אנכי מרביץ תורה הבא על החתום פה העירה אזמיר". וכן כותב ר' דוד אמאדו, הרב שלאחריו: "אנכי המרביץ תורה אשר פה העירה איזמיר יע"א והעיירות הסמוכות לה"³⁵.

מקרה כזה ידוע גם מתקופה יותר קדומה. ר' יוסף פורמון³⁶, שהיה 'מרביץ תורה' בשלושה קהלים בפטרץ, פרש שלטונו גם על שנים מתוך

31 ר' בדברי מקור מפטרץ שיובא להלן, בסמוך.

32 ר' יצחק אדרבי, שו"ת "דברי ריבות", סי' ס"ח, כ"ט ע"א. ועיין למעלה, הע' 22.

33 ר' שמואל לבית קלעי, שו"ת "משפטי שמואל", וינציאה שני"ט, סי' ל"ה, ל' ע"ג.

34 "כל העם מקצה איש לא נעדר מרצון לבם הושיבוני למרביץ תורה בשתי הקהלות קדושות". ר' ברוך קלעי, "מקור ברוך", סי' ל' מ"ד ע"א.

35 מ' בניהו, תקנות תיריאי, קובץ-עלייה, ספר ד' (י"ד), עמ' רי"ה, רט"ו. גם הרבנים שלאחריהם כותבים כך, והם: ר' שלמה ב"ר שמואל חכים ור' יהושע אברהם יהודה. שם, עמ' רט"ו, רכ"ב, רכ"ו; ר' חיים פלאגיא, ראה פרק ט'; ר' יהושע שלמה ארדיטי (בשנת תרל"ג, 1873), עיין: גלאנטי, Les Juifs d'Izmir, עמ' 33.

מרבץ תורה

שלושה הקהלים שבליפאנטו. בליפאנטו עצמה היו תלמידי חכמים, אולם בכל זאת לא שימשו בה 'מרבצי תורה' ומשהיו מתעוררות ספקות בענייני הלכה ומשפט היו פונים אל ר' יוסף פורמון. הוא היה בא גם לפעמים לליפאנטו כדי לדרוש לפניהם. יש עניין רב בדברי המקור, המוסר על כך: "בק"ק ליפאנטו יצ"ו מבררין מדי שנה בשנה ט' ברורים מהג' קהלות שבעיר לפקח בכל עסקי הקהלות, הן במלי דשמיא הן במילי המלכות... וזה כשנתים ימים או שלש בא מעשה בפני הברורים שהיו בימים ההם מספק איסור א' והברורים ההם הסכימו לאיסור. אך היות חכם זקן גדול בחכמה ובמנין קרוב להם [בפטרין] לא רצו להחליט... וע"כ כתבו למכ"ת [מעלת כבוד תורתו] זכ"ת הורה להיתר... כתבו הברורים ההם לחכמים אחרים בעלי ההוראה שבמקום א' ושלחו גם העדויות... והשיבו... לאיסור... ועתה נפל מחלוקת בין הק"ק יצ"ו שקצת מהם ורוב היודעין שבעיר בכללם וגם מטובי העיר מסכימים להחמיר מכיון שהחכמים היושבים על כסא ההוראה שכתבו להם הסכימו לאיסור, ובפרט שבהוראות החכמים ההם נתנהגו הקהלות האלה מקדם גם אחרי בא הרב המתיר הנז' במקומות האלה קרוב אליהם. ורבים... רצו לסמוך על ההוראת הרב המתיר הנז' באמור שהב' קהלות קבלוהו עליהם זה שני' ונותנים לו חלקם מהגבילה של הלולבים והאתרוגים, והוא להם למורה אפי' שדירתו בעיר אחרת"י.

ר' משה רושו, שהיה בין ה'ברורים' הללו, מוסיף: "הנה זה גלוי ומפורסם הוא שהקהל הג' שהוא הגדול באיכות בב', הקהלות האחרים לא קבלוהו, וגם הב' קהלות שאומרים שקבלו אין קבלתם אותו בשום כתב ומכתב אלא שנותנים לרב הנז' זר"ו חצי הגבילה מהלולבים ואתרוגים שהיא לחלקם. וכמה יחידים מהקהלות ההם שאומרים שלא קבלוהו אלא שמפני שלפעמים שהוא בא פה דורש ומיישר את העם נותני' לכ"ת [לכבוד תורתו] גם הם חלקם מהגבילה הנז' אשר מהבל ימעט. וכל תקוני הקהלות האלה ומינוי הברורי' הם לכל הג' קהלות

36 במקור המובא להלן לא נזכר שמו. אולם נזכר שמו של ר' משה רושו מחכמי ליפאנטו שיחסיו של 'מרבץ התורה' עמו לא היו טובים מפני שאלת הסמכויות. עניין זה נזכר במפורש בתשובה אחרת של מהרש"ם שתובא להלן, פרק ח', עמ' צ'.

37 שו"ת מהרש"ם, יו"ד, סי' רכ"ז, קכ"ט ע"ד.

מאיר בניהו

יחד ולא יוסדו להיותם מתנהגים לדעת הרב הנז', כי הוא בפטרץ ושם ביתו. וא"כ איך יוכלו להבריה מכחו לברורי' עצמם... ואם איזה פעם שאלו את פי הרב הנז' בהיותו קרוב וחלקו לכ"ת כבוד כראוי, לא משום זה תחוייב קבלתו עליהם" ⁸⁸.

שאלת הסמכויות היתה במקרה זה מסובכת מאד ולבסוף גררה אחריה מחלוקת חריפה שעליה ידובר בפרק אחר.

אוצר החכמה

אח"ח 1234567

פרק ו: 'מרביץ התורה' במסגרת בתי-הדין

ומוסדות הרבנות

במבנה מוסדות הקהלה בתורכיה חלו במשך הזמן תמורות. לפיכך לא היה חלקו של 'מרביץ התורה' במוסדות הקהלה קבוע. בתקופות הראשונות לאחר הגירוש, היה 'מרביץ התורה' החכם היחיד שטיפל בשאלות הדת והמשפט של קהלו, אולם משאורגנו הקהלים שבעיר—כולם או חלק מהם—היו מקימים בית-דין משותף שהיה מטפל בכמה מהעניינים שהיו מוטלים לפני כן על 'מרביץ התורה' לבדו. בקהלות אחדות הוקמה 'רבנות כוללת' ו'הרב הכולל' או 'הרב הגדול', היה נוטל לידיה את הסמכויות בדברים השייכים לכלל הקהלה; 'מרביצי התורה' שבעיר היו תחת השגחתו. במקומות ידועים היו כל 'מרביצי התורה' שבעיר מהווים את 'הרבנות הכוללת'. לעתים התארגנו 'מרביצי התורה' שלא בקשר עם ארגון הקהלות. גם הרכבו של בית-הדין וסמכויותיו היו שונים. היו מקומות ש'מרביצי התורה' שבעיר היו מהווים את בית-הדין וכל הקמתו לא היה אלא כדי לתאם את פעולות הדין והמשפט בעיר בין חברי הקהלים השונים. בקושטא, למשל, היו חברי בית-הדין נבחרים מתוך הפרנסים ותפקידם היה לדון בעיקר בענייני ממונות, בוררות וכדומה. בקהלות שהיתה התנגדות למינוי 'מרביץ תורה' היו נסיונות לחלוק את תפקידו של 'מרביץ התורה' בין הדיינים-הממונים ובין המורה בישיבה. על היחסים והתפקידים של 'מרביץ התורה', הדיינים, הממונים והיחידים, אנו למדים משאלה חשובה ששאלו קהלות פטרץ מר' מאיר ב"ר שם טוב מלמד, וזו לשונה:

"עיר אחד שיש בה ד' קהלות. הג' מהם אשכנזים וקהל אחד נפרד לו שהוא מספרדים. והקהלות הג' הם מקושרים בקשר אמיץ וחזק והיו לאחדים

1 בפטרץ היו ארבעה קהלים. שלושה מהם נקראו "ק"ק סיציליה" ואחד ק"ק "תושבים". כך מציין אותו מקור בסימן שלפניו: "שבעיר פטרץ חוץ מק"ק תושבים יע"א יש

[כ"ב]

בכל ענייניהם הן למסים וארנוניות והן לקנסים ועונשים, ומשפט דיניהם נערכים בפני הממונים הנבררים מהג' קהלות. ולעולם היה עליהם חכם אחד כולל. וכאשר נפטר החכם הכולל נשארו הג' קהלות בכל קהל וקהל חכם אחד מרביץ תורה בקהלו. ואחר עבור ימים ושנים אחדים הסכימו הג' קהלות והביאו עליהם חכם כולל, ועמד עמהם מעט זמן ואחר כך הלך לו אל ארץ מולדתו, ונשארו הג' קהלות בלתי חכם כולל כי אם חכם אחד מרביץ תורה בקהל אחד קטן וחכם אחד מרביץ תורה בקהל א' גדול, ולקהל האחר אין חכם עליהם. וכך היו מתנהגים: כבוא איזה גט וחליצה בעיר היו הולכים החכמים המרביצים תורה בחברת בעלי תורה מהעיר ונותני גמ' בגט או בחליצה ההיא. ואחד מהחכמים היה מתאונן ומתלונן באומרו שמה תועלת והנאה יש לו בסדור הגט או החליצה ההיא, יען וביען כי החכם הא' ושאר הבעלי תורה מכבדים להחכם המתלונן להיות הוא ראש המסדרים, כי חכם וזקן הוא. והוא היה מבקש להפרע בתרעומותיו, עד כי עלתה קול תלונתו באזני אהוביו ומיודעיו וקרוביו ועשו לו בהשתדלות נמרץ שטר אחד לתת לו בעד שכר טרחתו אשר טורח ועמל בגט ובחליצה סכום ב' אלפים לבנים, וכל זה היה בסתר ובהחבא בהעלם מעיני העדה, אפילו הב"ד אשר היה בימים ההם לא נתקבצו בבית הועד כמנהגם לראות כל אחד סברת חברו וחתמתו, רק היתה הולכת הכתב והמכתב מבית לבית בהחבא ובחלויים רבים היו מפצירים לב"ד הנז' לחתום, יען כי לא היה מפרסמים הדבר כדי שלא יערערו אנשי הקהלות, כי כן הוא המנהג מקדם קדמתא: כאשר היו רוצים וחפצים לקחת חכם, היו מתקבצים הב"ד וטובי הק"ק להתייעץ על הדבר. ואחר עבור השנה ההיא כאשר באו הב"ד אחריהם כתבו וחתמו לו שטר א' כנז' וחייבו ב"ד הבאים אחריהם לקיים ולחתום הכתב הנז'. ובשנה הג' בעת ברירת הברורים נשמע הדברים באזני הקהל הא' אשר להם חכם מרביץ תורה ולכל דבר איסור והתר, קמו נתוועדו והתרו לממונים שהובררו מב"ה שלהם, שלא יחתמו הכתב

ג' קהלות ציציליאני יע"א" (סי' מ"ה, קנ"ז ע"ג). ברור שחלה כאן טעות, או ששם הקהלים הוחלף בכונה לשם הסחאה. על כל פנים אין ספק שהשאלה היא מפרץ ושמו של ר' שם טוב מלמד, רב הקהלים, הנזכר בס"י הקודם נזכר גם בשאלה זו. לכתוב בהבאה זו השווה דברי השאלה שבסימן הקודם.

2 צ"ל: ונותני גמ' = ונותנים גמר. ביטוי זה נמצא בשאלה גם להלן, קנ"ח ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

להחכם אשר לוקח בשכר בעד גט וחליצה כנו', יען כי פרעון החכם הנו' מוציאים אותו מהערך הכללי מהג' ק"ק, ולהם אין צורך מזה כי חנן השי"ת ויש להם חכם מרביץ תורה ראוי והגון בעד גט וחליצה ואיסור והתר, ולמה להם לפרוע להחכם הנו'. ועוד כי הפרעון בעד גטי' וחליצה הוא נפרע בעבור הקהל הא' אשר אין להם חכם... והממונים מהקהל אשר להם הריב כאשר הלכו בבית הועד הביאו בפני הב"ד כתב החכם החדש כדי לחותמה, וכאשר הגיעה ובאה הכתב לידי הממונים מהק"ק אמרו שאין אנו חותמים הכתב כי אנו מותרים ועומדים מהק"ק שלא לחתום. והממונים מהב' קהלות הכריחום לחתום באיומי' ובגזומים עד אין מספר וחתמו בע"כ [בעל כרחם]. וכשומעם קהל חרה להם עד מאד והלכו בפני הב"ד ואמרו להם כי אין להם חפץ בהחכם החדש כי יש ויש להם חכם לכל דבר המצטרך, והב"ד השיבו להם כי הדין עמהם... ואח"כ נתחרטו הב"ד ואמרו להם... לא תורשו לפצות פה ולצפצף נגד מה שעושים הממונים... והקהל משיבים... כי מעולם החכם הנו' החדש לא היה עושה ונותן גט וחליצה זולתו... החכם אשר הוא עלינו לראש ולקצין רוצה להסתלק מעלינו באמת באמור כי אחרי שנוגעים בכבודו ולוקחים עליו חכם אחר בעד גט וחליצה איסור והתר, נראה לו הדבר חסרון כבוד, אחרי כי הוא ראוי והגון... ובהסתלק הוא מעלינו נגרר ח"ו כמה הפסד ביטול תורה שדורש לנו בכל יום ויום, מה שלא יעשה ת"ח אחר, ותפלה אשר בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם, כל העם מקצה בני תרבות טוב... כאשר אנחנו שואלין ודורשין ומבקשים כי יש לנו דין ותביעה הב"ד מה שתי ק"ק הנו' מכריחין אותנו להתדיין ולעמוד בפניהם ותשובותינו אליהם איך נוכל לערוך טענותינו לפניהם... כי נוגעים בדבר נינהו... ואם נוכל לומר להם שיבררו להם דיין ואנו נברר לנו, כי הסכמה קדומה היא דזה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד".

מתוך שאלה זו אנו למדים, שקהלים מאורגנים שלכל אחד מהם, או לאחדים מהם, היה 'מרביץ תורה', הקימו בית-דין שהיה מורכב מהקהלים המאורגנים. 'מרביצי התורה' היו פוסקים בענייני דת ואישות ובית-הדין — בשאלות השייכות יותר לציבור. אף על פי ש'מרביץ התורה' היה יכול בתוקף סמכותו לדון יחידי בענייני אישות, היו שלשה מ'מרביצי התורה' מצטרפים לבית

3 "משפט צדק", ח"א, ט"ו מ"ט, קנ"ח ע"ב.

דין ודנים, ואם היו שנים — צירפו אחד מגדולי החכמים שבישיבה. בית הדין הנמצא בעיר לא היה נזקק לשאלות כגון אלו. מתפקידו של בית הדין היה גם לפשר ולדון בתביעות וחילוקי דעות שפרצו בין קהל לקהל. הוא היה מורכב כנראה מתוך ה'ממונים' ועל כן מובן מדוע לא היה רשאי להתערב בענייני אישות.

גם בקושר היה מנהג קבוע, על כל פנים החל מסוף המאה הטיז. שדיין של הק"ק או בית דין של מספר ק"ק היו נבחרים מתוך הפרנסים. חכמי הדורות לא תמיד ראו בזה תקנה מועילה, אלא עילה להפחתת סמכויות 'מרבצי התורה' ופגיעה בכבודם. בתשובותיו של ר' יום טוב צהלון מובאת עובדה "על דין מנהיג שתי קהלות בקושטאנטינה זקן נכבד, שאמר לחכם הקהל על דבר א' שהיה רוצה לעשות נגד כל הקהל והזקנים, שכיצד יעשה הדבר באגרוף ובכח הזרוע". מתשובתו של ר' יוסף מטרנני אנו למדים שדיין זה הוא "הגביר וישי" זקן ונשוא פנים כהר"ר מנחם הלוי קאלמן נר"ר", והעובדה היתה בשנת ש"ג. מהריט"ץ כותב: "שהזקן היה כפי הנראה הוא ממונה ודיין מושל מקשיב על ענייני הקהל ובלעדו לא ירים איש את ידו לעשות דבר, ולכך מחה על החכם כיצד היה רוצה לעשות דבר בלא רשות... שזה הזקן שאלתי עליו והוא יודע ספר. דייקא נמי שהיה דיין, אעפ"י שמנהגם למנות דיינים בעלי בתים, לא עמי הארץ לגמרי אלא שיש בהם ידיעה וריח תור". מטעם זה, אומר מהריט"ץ, היה לו לדיין כח לומר את הדברים ל'מרבץ התורה' והזקן מנוקה מעון הנדוי".

נגד נוהג זה מתריע בעל "חמדת ימים" שרואה במינוי דיינים מקרב הפרנסים תקלה לציבור, ואומר: "מפני צורך השעה אמרו חכמים: ב"ד מכין ועונשין שלא מן התורה... ומזה נשתרבב המנהג ברוב תפוצות ישראל למנות פרנסים ומנהיגים שיהיו דנין לפי הענין ולפי התקונים, והם נקראים פסקי בעלי בתים... שאף היכא דאיכ' גמירי דינא ממנים לאנשים משוללי השכלה דלא גמירי דינא ודנין כפי אות נפשם, לא לפי הדין ולא לפי התקוני, פעמי' מפני הכבוד ופעמים מפני אהבה וקורבה ופעמים מפני

4 שו"ת מהריט"ץ, סי' נ"ה, ג"ז ע"ג.

5 שו"ת מהרימ"ט, ח"א, קושטא ת"א, סי' ל"א, כ"ח ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

היראה. ועבירה גוררת עבירה שדבר זה גורם מחלוקת בישראל, כי כל א' רוצה להיות מנהיג להשתרר על חברו"ם.

ב ס ר א י י ב ו היתה תקנה להעביר סמכויות מסוימות של 'מרבין התורה' ל'ממונים' בעת ש'מרבין התורה' יצא את העיר. ה'ממונים' דנו גם דיני ממונות, אם אחד מבעלי הדין לא התנגד לכך, אף על פי שבעיר נמצאו חכמים אחרים. מקור משנת תע"ד מציין שהתקנה היא "משנים קדמוניות, שבזמן שלא היה בעיר חכם היו דנים הממוני' דיני ממוני', גולות וחבלות, ואם יטעון אחד מהבעלי הדין שאינו רוצה לדון בפניהם אלא בדין תורה, אין הממונים יכולים לכופו לדון בפניהם אלא ילכו לדין באשר ימצאו"ם. ב ל י פ א נ ט ו לא היה מתמנה 'מרבין תורה', אלא בכל שנה נבחרו תשעה 'ברורים', ביניהם היו תמיד גם ת"ח, והם היו מטפלים גם בענייני דת, דין ומשפט: "בק"ק לפאנטו יצ"ו מבררין מדי שנה בשנה ט' ברורים מהג' קהלות שבעיר לפקח בכל עסקי הקהלות הן במילי דשמיא הן במילי המלכות". רק במקרים של ספקות מיוחדים היו פונים אל הרב של פטרץ הסמוכה. באי כ"א ו' ביקשו כמה מעשירי המקום (בשנת ש"ע), לקבל לידם סמכויות רחבות גם אלו הניתנות ל'מרבין תורה', כדי שלא יצטרכו להביא 'חכם' לקהל. חלק גדול מאנשי הקהלה הסכים לכך, אולם המיעוט התנגד ודרש להביא 'מרבין תורה': "קהל אחד" והם כמו חמישים יחידים... וכתבו וחתמו קונפרומיסיו... מחייבים לכל היחידים שיחתמו באותו קונפרומיסו, שכל מה שיסדרו שלשת האנשים ההם הסכמות ותקנות וסייגים שיהיה מקובל הכל על אנשי הק"ק לעשותם... וחתמו בקונפרומיסו קצת מיחידי

5 *חמדת ימים", חלק ב', פרק ד', וינציאה תקכ"ג, ל"ח ע"ב.

6 *כרם שלמה", סי' כ"ב, כ"ג ע"ד. ד ר' סוף פרק הקודם והע' 37.

8 Khios, Chios, בים האיגאי.

9 ר' אברהם אלגאזי, השואל, היה בברוסה ובכיאן. שאלה ממנו לר' יוסף מטראני מזמן היותו בברוסה נמצאת בתשובות מהרי"ם ט, ח"ב, וינציאה ת"ה, חו"מ סי' פ"ה, צ"ו ע"א. במקום אחר נמצאת תשובה אליו מר' יוסף מטראני שנשלחה לכיאן: "להחכם השלם כמה"ר אברהם אלגזי נר"ו. לשיאו". שם, יו"ד סי' כ"ט, ל"ה ע"ב. אולם ברור שהשאלה נשלחה לר' יהושע בנבונשת מכיאן, כי ממקורות אחרים, שיצוינו להלן, מתברר שבשנים ההן רבו הפניות מצד 'יחידים' מכיאן לחכמי תורכיה בענין מינוי 'מרבין תורה' בקהלתם.

[נט]

הק"ק מקצתם מפני הקורבה... וקצתם מפני האימה... ונשארו כמו עשרים יחידים שאינם רוצים לחתום... יען כוונתם לקרב אליהם בעירם חכם מרביץ תורה מכל מקום אשר ימצאו להורותם את הדרך ישר ילכו בה". ר' יהושע בנבנשת, שאליו פנו בנדון זה, דוחה את תביעת הנכבדים לעמוד בראש הקהל ולחייב את כל היחידים לקבל מרותם. אדרבא הוא פוסק שהדין עם המיעוט "כי לבם לשמים וכוונתם רצויה למנות להם חכם מרביץ תורה אשר יצא לפניהם ואשר יבוא לפניהם להורות להם דרך ישר... והם חושדין אולי שכוונת שלשת האנשים הוא הפך כוונתם למנוע להם חכם" ¹⁰.

לפעמים פעלו נגד סמכויותיו של 'מרביץ התורה' והעמידו לצידו דיין או חכם אחר ושללו ממנו את תפקידיו, מלבד הדרשה. ר' יוסף פורמון, שהיה 'מרביץ תורה ומורה הוראות' בק"ק סיציליה בפטרק, התלונן בפני חכמי שאלוניקי על שאנשי הקהל רצו להביא לקהלתו חכם נוסף "קרובו של הרב המובהק בנם של קדושים כמוהר"ר בנימין הלוי אשכנזי ז"ל" שהיה רבו של ק"ק אשכנזי בשאלוניקי, "רוצים שיהיה דיין ומורה הוראו' בק"ק ציציליא והחכם השלם הה"ר יוסף הנזכר לא יהיה לו סררה אחר' בק"ק הנז' כי אם לדרש... שתופשים ממוני הקהלו' האחרו' על ק"ק ציציליא להכריחם לקבל עליהם להחכם השלם הבא מחדש... שנדררו להם שלא יטפל בשום ענין רק ליכנס לדיין. ועתה רואים שרוצה להשתרר בחוקה... יראה מתחלת דבריהם שכוונתם לומר שהיו נאותים ומרוצי' להחכם הבא מחדש להיותו חכם ומרביץ תורה בקהלם בכל תכסיסי החכמים מרביצי תורה, יען כי היה חכם גדול, ואיך יתכן טענה זו שחתמו על זה התנאי עם מה שאמרו" ¹¹.

נסיון כזה רצו לעשות גם יחידי קהל אחד בקושוטא בשנת ת"ע. ל'מרביץ תורה' של הקהל, כנראה ר' אליעזר ׳ שאנגי ¹², "היו קצת אנשים אשר היו

10 "שער יהושע", סי' ל"ד, צ"ג ע"ב, צ"ו ע"א.

11 שו"ת מהרש"ך, ח"ג, סי' מ"ו, נ"ד ע"א.

12 התשובה נכתבה "לדרישת הרב המובהק כמה"ר אליעזר ׳ שנגי ה"י". "כרם שלמה",

סי' כ"א, כ"ג ע"ג. ועל פי רוב התשובות הנשלחות אל חכמי הקהלות הנן על

עובדות שקרו לשואל עצמו או בקשר אליו. ר' למעלה פרק ג' הע' 15 ולמעלה הע'

9 ועוד מקרים רבים דומים לאלה שאפשר להוכיחן.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

שונאים לחכם קהלתם מחמת דהוה מוכח להו במילי דשמיא" וחפצו לשתף עמו חכם אחר. בתשובה לשאלה, אם רשאים אנשי הקהל לעשות זאת, כותב ר' שלמה אמארייליו משאלוניקי: "שהח' הנ"ל עומד בקהלו. לא יעלה על לב לעולם שיוכל הח' הש' שבא מחדש ליכנס בק"ק הנז'. לא מבעיא אם בהכנסתו שם תהיה סיבה ח"ו להשפלת כבוד הח' הש' אלא אפי' אם יסכים עמו להיות עמו שם יחד באהבה ואחווה, אין הדעת סובלתו, כי אי אפשר לב' מלכים שישתמשו בכתר אחד. גם כפי מה שבא בשאלה יראה שהמביאים הח' השל' החדש רוצים שיהיה דיין ומורה הוראה, והחכם הנז' לא יהיה לו שררה אחרת בק"ק כי אם לדרוש וזה לא יתכן".

בתשובות חכמי שאלוניקי מסופר על קהל אחד, שחלק מהיחידים ביקש להביא ראש ישיבה' מחוץ ל'מרבין התורה' כדי להכעיסו ולצמצם את תפקידו, והדבר גרם לפירוד בקהל: "שכל חפצם להחזיק במעז המחלוקת בעז ותעצומות, עד שמלאם לבם להביא מחוץ לעיר על אפם ועל חמתם בעל תורה אחר להיות להם לראש ישיבה, וכוונתם האמיתי שיהיה להם מעיר לעזור ולהחזיק בידם"¹³.

חיי הקהלות בתורכיה היו בנויים בצורה זו שכל ק"ק וק"ק היה רואה ב'מרבין תורה' שלו את הדיין, המורה והדרשן ואפילו המנהיג עד שכל נסיון אחר שנעשה לסטות מנוהג זה לא התקבל, או שלא הצליח. בקו שט"א, למשל, היה נסיון, לפני שנת ת"ע, להקים שלשה בתי-דין בעיר, שאליהם יוכל כל אחד להיזקק בעת תביעה משפטית. האפשרות שהיתה קיימת לפני כן, שהיחיד היה אומר רוצה אני להתדיין לפני 'מרבין תורה' של הקהל שלי—נתבטלה. החכמים נשארו רק בתפקידם בבתי הכנסת. אולם זמן קצר לאחר מכן, בשנת ת"ע, בטלו בתי-הדין ול'מרבין התורה' הוחזרו אותן הסמכויות שהיו להם לפני כן, ואלה דברי המקור המוסר על כך:

"ויהי היום קמו אנשים ועשו הסכמה שכללות העיר באשר המה יתדיינו בב"ד של שלשה, ועשו שלשה בתי דינין שהמה ידונו כל אנשי העיר מבלתי שיוכל שום אדם לומר לחכם קהלתי אני הולך רק בפני ב"ד אשר יתרצה

13 קהל זה ודאי לא היה בשאלוניקי, כך מתברר מן התשובות.

14 "לחם רב", איזמיר ת"כ, סי' ס"ה, מ' ע"א. אותה השאלה נמצאת גם בשו"ת מהרש"ך,

ח"ב, בנספח שנדפס בשאלוניקי שני"ב, סי' י"ד ע"ד.

[סל]

יתדיין. וחכמי הקהלות חרה להם עד מות בדבר ומיראתם מהאיומים והגיזומים אשר עשו להם קצת מאנשי העיר, מסרו להם האגרות אשר להם עם יחידי קהלתם שהיו שמורים להם עד ישקיף וירא ה' משמים. ומאותו היום ואילך היו דנין בב"ד של שלשה בשני ובחמישי. ובפירוש אמרו חכמי הקהלות בשעת מסירת האגרות שאינן מוחלין השבועה ליחידים רק לענין הדין בלבד שידונו אותם בב"ד של שלשה כשלא ירצו שני בעלי הריב להתדיין בפני החכם. אך להורידם מגדולתם בכל צרכי וחפצי הק"ק הנוגע לחכם אינן מותרין... ויהי היום קב"ה דעלמא דיליה הוא ותבע ביקרן ועלבונן של ת"ת. העיר את רוח אנשי הקהלות לתבוע שרוצים לחכמי קהלותם שהמה יריבו את ריבם וידינו את דינם כאשר היתה באמנה. ועשו והצליחו וחזרו חכמי הקהלות בכללם לאיתנם הראשון. ובכלל חכמי הקהלות שמסרו האגרות חכם אחד מהם מסר כל אגרות הק"ק אשר היו לו זולת אגרת אחת מקהל אחד שלא מסרה בחושבו שנאבדה ממנו... חזרו חכמי הקהלות לאיתנם הראשון ועשו לכל חכם וחכם אגרות מחדש" ¹⁵.

ב א י ז מ י ר נ ע ש ה נ ס י ו ן , ב ש נ ת ת ק ל"ד , ב ע צ ת ר' ח י י ם ב"ר ד ו ד א ב ו ר א ל ע פ י ה , ה ר ב ה כ ו ל ל ש ל ה ע י ר , ל מ נ ו ת ב מ ק ו ם מ'ר ב י צ י ת ו ר ה , ב י ת ד י ן ש י ה י ה מ ו ר כ ב מ'ר ב י צ י ה ת ו ר ה' ע צ מ ם ¹⁶ , א ו ל ם ח ו ד ש י י ם ל א ח ר ה ק מ ת ו ב ט ל ב י ת ה ד י ן . מ ע נ י י נ י ם ד ב ר י ה ם ש ל ש נ י ח כ מ י א י ז מ י ר ש ה י ו ב א ו ת ה ת ק ו פ ה ע ל ע נ י ן ז ה . ר' י ו ס ף ח ו ן כ ו ת ב : „ב ש נ ת ה ת ק ל"ד ב ט' ל ח ד ש א ד ר ש נ פ ט ר מ ו ר י נ ו ה ר ב כ מ ה ר"י א ל ב ע ל י נ ת ק ב צ ו י ח ד מ מ ו נ י ה ז מ ן ו ט"ה [ו ט ו ב י ה ע י ר] ע ם מ ו ר י נ ו ה ר' כ מ ה ר"ח א ב ו א ל ע פ י א ו ה ס כ י מ ו ל מ נ ו ת ב"ד ש ל ג' ק ב ו ע... ו א ז י נ מ נ י נ ו ה ר ב מ ה ר"ש [ש ל מ ה] ב ן ע ז ר ה ז"ל ו ה ר ב ה כ ו ל ל [ר' ח י י ם א ב ו א ל ע פ י ה] ה י"ו ו א נ י ה צ ע י ר... ו ה ח ו ק נ ו ב מ י נ ו י ז ה כ מ ו ב' ח ד ש י ם . ו ש ו ב ע ר ע ר ו ג' מ ה ט"ה ל ו מ ר ש א י ן ר צ ו ן ם ב ב"ד כ י א ם ב ר ר ב ש י ד ו ן י ח י ד י כ מ נ ה ג ם מ ק ד ם ו נ ש ת ל ש ל ו ה ד ב ר י ם ו ה מ ר י ב ה... " ¹⁷.

בתשובתו של ר' יצחק מאייו אנו מוצאים פרטים משלימים: "אסף וקבץ הרב הגדול... לכל ממוני וטובי העיר ואמר אליהם: תדעו נאמנה כי

15 „כרם שלמה", סי' כ"א, כ"ב ע"ג.

16 על נסיונות דומים ראה סרק סי'.

17 „חקרי לב", יורה דעה, ח"ב, שאלוניקי תקס"ו, סי' מ"ט, וף פ"א ע"ד ופ"ט ע"ב.

מרבץ תורה

אין בי כח לסבול את משא העם אפי' רגע אחד, כי אני בתכלית הזקנה. והרב השני העומד אינינו כי לקח אותו אלהים... הנה יש לכם הסכמה קדומה מזמן הרב בתי כהונה [ר' יצחק הכהן] זלה"ה¹⁸ כי למנות מרבץ תורה או מרביצי תורה יעמדו למנין ממוני הזמן וט"ה ובשבועה שידבר כל אחד לש"ש [לשם שמים] את מי ימנו עליהם וילכו אחר רובם. ואם תדחו את השעה כעת באמרכם כי לא תדעו את מי תמנו תמסרו ברצונכם הברורה אצלי ובשבועה חמורה, שמה שאגזור עליהם כן תעשו, ואני אבחר ג' ת"ח מהת"ח שבעי' ואצוה אותם לב"ד עליכם... והודו לדבריו... וידעו כל בני העיר ממינויים וקבלו אותם בשמחה וישבו בבית ודנו את העם קרוב לשני חדשים... ואחר עבור יום השבת הגדול התחילו... הג' ממונים וקצת יחידי' שעמהם להתרעם על מעשה הרב אשר עשה למנות עליהם ב"ד, ואמרו שעבר על הסכמת הרב בתי כהונה זלה"ה ושאיין רצונם בזה הב"ד. בלילה הראשונה של תה"מ של חג הפסח קבצו את הת"ח והתירו לג' הממונים שבועתם שהשביעם הרב בעת המינוי ועשו קשר מחדש אלו הג' ממונים עם קצת יחידים שעמהם, שלא להיות נשמעים אל זה הב"ד של הרב, והתחילו לדבר תועה על הרב... ומהם היו אומרים למסור אותו ואת בית דינו, עד שהביאו סוחרים גויים מן הלועזים¹⁹ לפני הרב ואמרו לו, שאם יעשה בקשתם שלהם למנות ב' רבנים לבד לדון כל אחד לבדו, הנה מה טוב, ואם לאו יוציאון כל איש יאודי המשר' אותם מפתחם. וגם מהם התחילו לדבר עם אלי הארץ שהיה שלהם²⁰ על ענין זה. ויען ראה הרב כי היה בדבר סכנה ותקלה גדולה לרבים מבני עמינו ענה אמן בע"כ [בעל כרחו]... וכל ימי הרב הגדול כשהיה בתיים והיה יושב לדון דיני ממונות או היה נותן איזה גט לא היה יושב אלא עם הב"ד שמינה הוא תחילה²¹.

אף-על-פי-כן כיובל שנים לאחר הנסיון הראשון נעשתה 'הסכמה' באיזמיר לבטל את המשרה של 'מרבץ התורה', אלא שבמקום שלושה דיינים נקבע שבעיר ישמשו שבעה דיינים ושלושה מתוכם יהיו את בית-הדין. הסדר זה היה קיים שבע שנים וסופו גם הוא שבטל. אולם מאז שימשו באיזמיר

18 נוסח ה'הסכמה' הובא למעלה פרק ב', דאה הע' 5.

19 פרנקים, אירופיים.

20 הכונה, כנראה, לקונסולים שלהם.

21 שו"ת 'שפת הים', שאלוניקי תקע"ח, יו"ד, סי' כ"ג, ל"ו ע"ב.

מאיר בני הו

נוסף ל'מרבין התורה' גם שלושה דיינים שהיוו את בית-הדין²². ר' חיים פלאג'י המוסר על כך, כותב: "ואירע מעשה שנפטר הרב המורה ושמר בעיר ב"ד של ג', ונתנו ביה"כ זה לב"ד ולא היה שם שולט הרב שבעיר כמאז ומקדם. ובמאי דביני ביני הפצירו היחידים שבקהל לאב ב"ד, שהוא יחיד מאותו הביה"כ, להיות יושב שם בראש לצד ימין... ישב שם בראש יותר מחזקת ג' שנים. וגם הוקבעו המנהג בעיר שבעה זקנים להיות דנים יחידי העיר בב"ד של ג'. ושוב שמו בעיר רבנים וסלקו הב"ד של ג' ובכלל נטלו מהב"ד הבתי כנסיות שלהם ונתנו אותם להרבנים"²³.

בתשובתו מוסיף ר' חיים פלאג'י: "מה שנוגע לדררא דממונא... נראה לי דחייבים לתת להם שכרם מושלם, יען דבר זה נעשה בהסכמת כל הממונים והרבנים וט"ה וכל היחידים שיתנהג בעיר לדון בב"ד של ג'. ומאחר שנתנהג דבר זה ונעשה מנהג זה קרוב לשבעה שנים והרי איכא מנהג והסכמה... יען היה מדעת ורצון כולם, ואדרבה היו כולם ששים ושמחים על הדבר הזה להיות דנים בב"ד של ג' ולא באחד כדי לסלק מעליהם כמה חששות וקטטות, וכבר הוקבע המנהג בעיר שבעה שנים ונעשה הסכמה עד ימות המשיח". לכן, הוא פוסק, שיש לחייב את 'כוללות' העיר בתשלום שכרם של שבעה הדיינים.

בערים שבהם היו הקהלים מאורגנים היה 'מרבין התורה' של ה'קהל' מקבל רשות מהרבנות הכוללת לדון בקהלו. כך היה בשאלוניקי. במקור משנת תקי"ט לערך מסופר על "יששכר ת"ח ומורה הוראות ודיין בעיר והיה מרבין תורה בק"ק שלו איטאליא ישן והיה מורה להם משפטי אמת ברשות כל הרבנים שבעיר"²⁴.

אף-על-פי שלכל ק"ק וק"ק היה 'מרבין תורה' היו הקהלים המאורגנים מקימים גם בית-דין שתפקידו לטפל בשאלות משותפות של יחידים מקהלים שונים. כך אנו מוצאים בתשובה משאלוניקי מסוף המאה הט"ז ששטר קויים על ידי "ב"ד הצדק והחכם המרבין תורה"²⁵. בית-הדין היה יכול להיות

22 ר' פרק ט'.

23 "חיים ביד", איזמיר תרל"ג, סי' ס"ג, ע"ה ע"א.

24 שו"ת "ראש משביר", יו"ד סי' י"ז, כ"ד ע"ד.

25 ר' חסדאי הכהן פרחיה, שו"ת "תורת חסד", שאלוניקי תפ"ג, סי' כ"ד, כ' ע"א.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

מורכב גם מ'מרביוצי התורה' שבעיר. כבר ראינו שבשנת תקי"ט לערך היה 'מרביוצי התורה' בק"ק איטליה ישן גם "דיין בעיר".

בשאלות משותפות לכל הקהלים היו העניינים נחתכים על דעת 'מרביוצי התורה' שבעיר, לאו דוקא שאלות אירגוניות ויחסים בין הקהלים אלא גם שאלות הדת. התקנות שנעשו בשאלוניקי במאה הראשונה לאחר גירוש ספרד ושהגיעו לידינו, כולן נעשו על-ידי חבר 'מרביוצי התורה' של כל הקהלים שבעיר. תקנה משנת רפ"ט (1529) קובעת שאין להדפיס דבר בשאלוניקי מבלי שתהא עליו הסכמתם של ששה מ'מרביוצי התורה' שבעיר: „בראות החכמים השלמים מרביוצי תורה בק"ק אשר בשאלוניקי יע"א שהדפיסו איזה דברים שלא היו ראויים להדפיס, הסכימו שלא יורשה שום אחד מבני ישראל להדפיס שום כתיבה בעולם בלתי רשות ששה ת"ח ממרביוצי תורה בקהלות יצ"ו, והעובר על זה יהא בנודוי... ששום אי מבנ"י [מבני ישראל] לא יקנה אותם"²⁶. בשנת שט"ו (1555) נתקנה תקנה זו בעניין השוחטים בבתי-המטבחים של הגויים: „לא יוכל ולא יורשה שום בר ישרי לשחוט ולבדוק תוך הסאלהנה²⁷ זולת הבודקים הנבררים מאת רוב חכמי הק"ק יצ"ו אשר בשאלוניקי... כל זמן שהק"ק יצ"ו יהיה כולם באגודה אחת בענין הסאלהנה הנז' אבל כל עת וזמן שאיזה קהל מהק"ק יצ"ו אשר בשאלוניקי יסכים להוציא חנות ולמכור בשר חוץ מהסאלהנה ויבדל ויפרש מאגודת הק"ק יצ"ו או הבודק שישחוט ויבדוק לקהל שהוא יהיה נברר לפי ראות עיני שלשה חכמים יצ"ו מרביוצי תורה בק"ק"²⁸. בשנת שי"ח (1558), „נתקבצו החכמים השלמים מרביוצי תורה בקהלות הקדושות אשר בעיר הזאת שאלוניקי ועמהם יחידי סגולה מהקהלות יצ"ו בבית הכנסת קאטאלוני יצ"ו, והסכימו שלא יורשה שום יחיד לפנות לערכאות בעסקי ירושה"²⁹. בשנת שכ"ב (1562) הסכימו שלא יהיו 'מרביוצי

26 התקנות נתפרסמו על-ידי א' דאנון, עיין: R. E. J., כרך מ"א, עמ' 264.

27 סאלהנה = סלח'ח'אנה. מלה מורכבת מערבית-פרסית. הי' הראשונה אינה מבוטאת. הכתיב בתעודה הוא לפי המבטא התורכי. הסבירני זאת ד"ר א' הד בטובו.

28 דאנון, שם, עמ' 114.

29 שם, עמ' 112.

מ א י ר ב נ י ה ו

התורה נערכים לשם קביעת תשלום המס לקהלה³⁰. בתקנת 'החזקות' משנת שכ"ה (1565) ניתנו סמכויות ל'מרביצי התורה' לטפל גם בשאלות הכרוכות עם היהסכמות. והרי קטע המדבר על כך: „אם יצא המחזיק השוכר מהחצר או מהבית או מהחנות מעצמו בלתי סבה מספקת או כדי להוריד דמי השכירות בלתי סבה הראויה לעיני פני החכמים השלמים או רובם ממרביצי התורה אשר יהיו בכל דור ודור בקהלות הקדושות, אז לא יחשבו שנות חזקתו רק שלש שנים”³¹. בשנת שכ"ו (1566) נועד חבר 'מרביצי התורה' ותקן ש'הסכמות כוללות, היינו לכל הקהלים שבעיר, לא תהיינה בעלות תוקף אשר לא נעשו בהסכמת רוב 'מרביצי התורה' של הקהלה, והרי קטע מנוסח היהסכמה: „יען ראה ראינו רבים מעמי הארץ מתקבצים ומתפייסים להסכים הסכמות בלתי רשותנו והסכמתנו ומכריוזים אותה בחברת ת"ת וברחובות קריה... ונפיק מנה חורבא... [הסכמנו] שכל הסכמה כתובה וחתומה אשר לא תהיה חתומה מרוב מרביצי התורה אשר יהיו בקהלות קדושות... הרי היא כחרש הנשבר... זולת ההסכמות הנעשות בכל קהל וקהל בפני עצמם בהסכמת טובי הקהל כדת וכדין. אך ההסכמות הכוללות, על כל איזה דבר שיהיו, הנעשות על ידי יחידי הקהלות הקדושות ואם רבו בלתי הסכמת מרביצי תורה שבעיר, אף אם יכריזו אותם בכל החומרות שבעולם... בטלות מעצמן וחשובות כחרש הנשבר...”³². ידועה למדי המחלוקת הגדולה בדבר הנפיחה (בריאת הבהמה) שנת-עוררה בשאלוניקי ובשאר ערי המזרח בדור שלאחר הגירוש. 'מרביצי התורה' בשאלוניקי נועדו לברר את עיקרי ההלכות שלפיהן יקבע המנהג בעיר. הדינים סוכמו על ידי ר' אברהם סראליו ור' שמואל די מדינה, שנים מגדולי 'מרביצי התורה' שבעיר. בראשית דבריהם הם כותבים: „אנו חותמי מטה צעירי הצאן בהסכמת רבותינו ומורינו החכמים השלמים מרביצי תורה בק"ק פה שאלוניקי התאורנו כח להעמיד התורה על תלה ולגדור הפרצה...

30 שם, עמ' 116. ור' למעלה, עמ' ל"ג.

31 התקנה נדפסה בספרו של ר' חיים אברהם אישטרושה, שו"ת „דרך אברהם", ח"ב, שאלוניקי תקע"ה, צ"ד ע"ב.

32 דאנון, שם, עמ' 108.

מרבץ תורה

וסדרנו כללי הדינין ותמציתם בראשי פרקים בענין הריאה³³. ולפי כללים אלה נהגו כל הקהלים בשאלוניקי. מאותו הזמן הגיעה לידינו ידיעה אחרת המוסרת על תביעה בין ק"ק לישבונה וק"ק איבורה בשאלוניקי לזכותם על בן שאלוניקי שיצא את העיר לפני פירודם של שני ק"ק אלה. ההכרעה היתה בידי חבר 'מרבצי התורה' שבעיר: "וכאשר נועדו החכמים השלמים מורים הוראה בשאלוניקי ובפניהם היתה הסכמה להשביע לרבי דוד [נחמיאש] יגיד בענין זה כל מה שהוא יודע"³⁴.

משפרץ סכסוך בין ק"ק ישמעאל בשאלוניקי ו'מרבץ התורה' של הק"ק והוסכם להעבירו ממשרתו. טענו אנשי הק"ק "שיקבץ חכמי" והם יגיעו טענותיהם לפני החכמי..."³⁵.

תופעה זו של התחברות 'מרבצי התורה' שבעיר לדון בשאלות מסויימות. ודאי שלא היתה מיוחדת לשאלוניקי, ומן ההכרח שגם בקהלות אחרות היה קיים חבר ל'מרבצי התורה'.

אוצר החכמה

33 שו"ת מהרשד"ם, שאלוניקי תקנ"ז, יו"ד, סי' מ"ד, כ"ד ע"ב. ועיין פרק י"א.

34 שם, חו"מ, שאלוניקי תקנ"ח, סי' ת"ב, רט"ו ע"ד.

35 שם, יו"ד סי' קל"ה, ע"ח ע"ג.

פרק ז: היחסים עם הייחידים, הפרנסים והקהלים

סמכותו של 'מרביץ תורה' צומצמה בתחום הק"ק שלו. אולם לעתים רחוקות חרגה סמכותו מתחום קהלו והתפשטה גם על קהלים אחרים שבעיר. תיקונים בסדרי הקהל ותקנות שנקבעו על ידי 'מרביץ התורה' של ק"ק איטליה ישן נתקבלו גם בשאר הקהלים בשאלוניקי: "ועשה כמה סייגים וגדרים שכל הקהילות היו נגררים אחריו לעשות כן".¹

התערבותו של 'מרביץ תורה' של ק"ק אחד בסמכויותיו של חכם של ק"ק אחר גררה אחריה בדרך כלל סכסוכים ומחלוקות בין הקהלים. אלה שלא רצו לקבל את מרות ההנהגה של הק"ק מצאו להם דרך לתבוע לעצמם דין בפני 'מרביץ תורה' של אחד הקהלים האחרים ולבטל על ידי כך את סמכותם של חכמי-הקהל והפרנסים. סמכותה של הנהגת הקהלה נפגעה בצורה זאת קשות. באחת מערי החוף ביון (ארטה: או ליפאנטו) נפגם השלטון של הקהלה על ידי כך ש'מרביץ התורה' של 'ק"ק קאלאוריו' (קלבריה) "הנשא ומאד נעלה זקן ונשוא פנים הוא הראש הרופ' המובהק כמהר"ר מנחם יצ"ו",² היה דן בענייניו של ק"ק סיציליה ומאלפים דברי תוכחתו של מהרשד"ם ל'מרביץ תורה' זה:

"...ידעתי מפי השמועה כי תוכח לפנים היה מעכ"ת יקר בעיני החכמים ונכבד לפני האלי"ם... ועתה הנה הגיע אלי כתב מיד החכם כהר"ר אברהם אלוילדה יצ"ו... באומרו כי מעכ"ת מפריז על המדה כי תרצה לאנשי' לדון אותם בעל כרחם עם היותם אנשים אינם עומדים תחת שבטך ומשענתך, כי אינם מקהלך ק"ק קאלאוריו יצ"ו אלא מקהל קדוש שיציליא יצ"ו, כשנופל איזה מחלוקת דין ודברים בין איש לרעהו ודרכם של הקהל לדון אותם, ובא אחד מהם אשר אין רצונו במה שיגזרו עליו פרנסי ומנהיגי קהלו, הולך לנוס אל קהל קדוש קלאורישיש

1 "ראש משביר", שם, כ"ה ע"ב.

2 Arta, בחוף יון, סמוכה לליפאנטו.

3 שו"ת מהרשד"ם, תו"מ, סי' י"ב, ח' ע"א.

וכ"ת מחזיק בידי האנשים. ודברים אלו לא ניתנו ליאמן אפי' מקטיל קנה באגמא, כ"ש וק"ו מאיש חכם דבר ומנהיג ישיש כמוך, שהרי דבר זה מביא חרבן ושממה רבה שירבו אנשים מתפרצים ומתפרדים מעל אחיהם ויפרקו עול מעל צואריהם באמר' שלום יהיה לנו כי בשרירות לבנו נלך. גם אין כ"ת בטוח שלא יפול בשום זמן כיוצא בזה במשכן קהלך ותרבה המחלוקת והקטטה ח"ו ביניכם מלבד פריקת עול יראת שמים מעליהם. חלילה לך מעשות כדבר הזה, כי האמת ת"ל [תהלות לאל] שהכל תלוי בו הוא זה, שאיש על דגלו וקהל שלו יחנה, כאשר גלוי גם ידוע ומפורסם מעיר הזאת עיר ואם בישראל, שכל עם ולשון חונים במקום המיוחד להם, ואפי' לשון שלשה כמו הק"ק קהלות ספרד יצ"ו שהם מחולקים לחמש מחנו' כל ג' מהיחידים שלהם נכנסים לקהל שלו ואין להם רשות לזוז הנה והנה ממה שיגזרו עליהם פרנסי ומנהיגי הקהל ההוא. וכבר כתבו הפוסקים שטובי העיר הזו בעירם למה שהובררו כמה גדולי הדור בכל מקום... ולא תאמר טובי העיר דוקא ולא טובי קהל אח' שבעיר אחת, שהרי אחר שיש להם מנהגים משונים אלו מאלו וכיס של צדקה ודברים אחרים כל אחד לבדו הם נחשבים כעיר אחרת... ולכן מעיד אני שמים וארץ גודע ומפורסם זה בשערי שאלוניקי שכל חכם ודבר מקהל א', יהיה מי שיהיה, אין שום יחיד הקהל ההוא יכול לפרוק עול מעליו ולמרוד בגזרת החכם ההוא, ואין חכם נכנס בגבול חכם אח' אפי' שיהיה האחד אדיר שבאדירי' כרבן גמליאל ויהיה הב' קטן שבקטנים; וכמו שראיתי כל זה בימי מרנא ורבנא הגדול' מוהר"ר יוסף טאיטאצאק ז"ל, שעם כל חכמתו וגדולתו לא היה נכנס בגבול קטן שבקטנים, ומי הוא ואיזה הוא שימלאנו לבו בדור הזה לכוף לשום אדם אשר לא מקהלו לדון לפניו... ומכאן סתירה למ"ש החכם ה"ר אברהם י על סמך שמעשה היה על ראובן שתבע את שמעון לפני פרנסי ק"ק סיסיליאנוש וממוניהם כו' עד ששמעון תבע בפיו שידונו אותו, ואחד שקבלו הדין מרו בקהל של סיסיליא והלכו לבית הכנסת של כ"ת ורצה כ"ת להפך הדין ולסתור מה שכבר עשו פרנסי וממוני ק"ק סיסיליא יצ"ו... וחזורני לומר כי נכתב לי שלסבת מעכ"ת שמאסף אנשי ק"ק שיציליא לבית הכנסת שלך לא נגמר ענין גזבת פדיון השבויים"ו.

5 שו"ת מהרשד"ם, שם.

4 אחד החכמים שהשיבו על עניין זה.

על היחסים בין 'מרבצי תורה' והחכמים בינם לבין עצמם, נשתמרו בדינו ידיעות מאלפות. יש והיו מתארגנים כדי להגן על עמדתם וסמכויותיהם כלפי הצבור והפרנסים. כבר נרמז למעלה ששאלת הסמכויות לנושאי משרות צבוריות בקהלות הללו הביאה בעטיה סכסוכים רבים. היו מקרים שהפרנסים התכוונו למרוד ב'מרבץ תורה', מפני איזו סיבה שהיא, אם בהסכמת ה'יחידים' אם לאו. סמוך לשנת ש"ב החליטו חכמי קהל פוליא בשאלוניקי שלא "להתנהג בתכשיטין הנהוגים למרבצי תורה", כנראה, בעקבות חילוקי דעות בין אנשי הקהלה בקשר לבחירת 'מרבץ תורה' ומעניינים דברי ה'הסכמה' המובאה בזה כלשונה:

"לאהבת השלום והתועלת ואהבת צדק והצנע לכת, אנחנו ח"מ נשבענו שבועה חמורה בנקיט' חפץ כל אחד לדעת חברו בלי שום ערמה ומרמה ותחבולה ובלי שום פתח התר וחרטה, שלא יהיה שום אחד ממנו רשאי להתנהג בתכשיטין הנהוגים למרבצי תורה בקהלות הקדש אלו לבד וכו'. כל התכשיטין הנז' קבלנו עלינו שלא להתנהג בהם בקהלנו ק"ק פ', לא בתוך הבית הכנסת שלנו ולא להוציא מיחידי קהלנו כלם או מקצתם למקום אחר ולהשתרר עליה' או להתנהג בהם באחד מהתכשיטין הנז', וכל הנז' קבלנו עלינו מהיום עד שנת התש"ס. ליצירה כל הנז' יובן אם יתנהג בתכשיטין הנז' שלא ברשות החברים החתומים, אבל אם החברים יתנו לו רשות וכו' אז יוכל להתנהג בהם בכלם או במקצתם כפי הרשות הנתונה לו. ואם יתנו לו רשות כלם ואחד מהם לא יתן רשות על האופן הנז', או לא יוכל לנטות ימין ושמאל מהנז'".

גם תכסיס זה לא הועיל למנוע את ההתחרות בין החכמים ותומכיהם ומטבע הדברים הביא צעד זה להגדלת המחלוקת וליבוי השנאה. חלק מאנשי הקהל עשה נסיון להביא 'מרבץ תורה' מקהל אחר. על כך אנו שומעים מתשובתו של ר' אברהם די-בוטון: "והנה החתומים הנז' שלא מדעת ראובן אחד מהחתומים סבבו הדבר שהוכרחו והסכימו ועשו מרבץ תורה לאחד שלא היה ראוי כמותם, ונחלק הקהל לב' כתות ורבו כמו רבו האיבות והמריבות, וגדלה צעקת ראובן על זה, ובליל שמיני חג עצרת

6 כנראה צ"ל: הש"ס.

7 שו"ת "לחם רב", סי' רכ"ה, קכ"ו ע"ב.

מרבץ תורה

משנת השנ"ב. נקבצו רוב הקהל קדוש ודבר ראובן למסבבים הנו' לאמור: מדוע ככה הם עושים להרבו' להבות ואש מריבות וכן לא יעשה לשום איש אחר למרבץ תורה במקום שאני שם. והנה שלחתי לכם שליח יאמר לכם אל תראו ממני כי בהי"ת [בעזרת ה' יתברך] לא הרהרתי בלבי דבר מענין בטול הנזירות הנו' ולדעתי הוא קיים לעולם... ולא אהיה מרבץ תורה בקהל בשום צד ואופן בעולם, ולמה תעשו כך לשום חכם אחר, כי עם זה אתם פוטרים אותי מנזירותי בלי שום ספק, כי אתם יודעים שכשנתקשרנו יחד אמרנו איש אל אחיו: אם עתה אנחנו מתקשרים יראים לנו שמא ישימו הקהל חכם עלינו, וחזרנו ואמרנו נתקשר יחד ועל זה נחלץ חושים כל א' ואחד ממנו למחות במי שיעשה כן, ולא יוכל שום א' מהקהל לעמוד נגדנו אחר שאנו מקושרים, ובכל כחנו ועצם ידינו נמחה במי שירצה לעשות כן... ועל דעת כן נתקשרנו יחד אז כלנו. ואם כן, עתה שאתם מרדתם בי ולא די שאין אתם מוחים אלא שאתם רוצים לשים מרבץ תורה שלא כדין וכשורה, הרי אני פטור מהנזירות. אז ענו לראובן הנו' שנים מגדולי החתומים המסבבים הנו' אשר היו שם, ואמרו: אנחנו לא עשינו כלום בדבר זה ואין בידנו למחות כי הזמן המר לנו'. להלן מוסיף ר' אברהם די בוטון: "לא יעלה על הדעת שראובן זה היה מתקשר על דעת שאנשים אשר נתקשרו עמו עצמם יקימו חכם למי שהקימו. וכבר נתפרסם כי הם הקימוהו כי הלכו לדיין לומר שהם רוצים אותם לחכם. וגם בביתו עמדו, כל היום וחתמו בכתב ההוא הם עצמם, והיו הולכים ומפתים לכל יחיד ויחיד שיחתום. וביום שנכנס עמדו שם לשמוע הדרשה ולוהו עד ביתו וכמה ענינים דומים לאלו... כל זה ידוע וגלוי לעיני כל העמים בעירנו זאת. וא"כ הותר הנזירות".

3. הסתום בתעודה זו אפשר להפיץ עליו אור. ר' דוד פיפאנו פירסם ב"שלשלת רבני שלוניק" הנ"ל (א' ע"ב) תעודה מק"ק פולייא בשאלוניקי, מבלי לקבוע את זמנה ומבלי לדעת על המקור שלפנינו. מקור זה מכיל דברי הצד השני. יש לנו, איפוא, אפשרות לעמוד על טיבה של היהסכמה. והרי עיקרם של הדברים שבתעודה: "על דברת שבועת האלוקים אשר נשבענו אנחנו בני תורה מיחדי ק"ק פולייא הגדולה יע"א, ד' אנשים, ככל תנאי החמרות לדעת החברים, לבלתי ירים איש את ידו ואת רגלו להתנהג בשררה ובטכסיסין הראויים למרביצי התורה המפורשים והמפורטים והמה בכתובים. ובכלל הדברים כתוב שם וז"ל: ושלא להוציא

[על]

שאלת היחסים בין היחידים והפרנסים הובאה להכרעתו של 'מרבין התורה'. משלא באו העניינים לכלל סידור היו 'מרבין התורה' שבעיר מתאספים ודנים באותה שאלה. הנוהג ש"התובע הולך אחר הנתבע", כלומר ש'מרבין התורה' בקהל של הנתבע הוא היה הדיין, פגע בהכרת סמכותם של חבר 'מרבין התורה' שבעיר לדון בשאלות שצמחו על רקע של אחד הקהלים שבו היה 'מרבין תורה'. אחד הצדדים שמר לעצמו הזכות להשפט בפני 'מרבין התורה' של הקהל וסירב להשמע להחלטות 'מרבין התורה' של העיר. ר' שמואל די מדינה נשאל על עובדה כזאת, שהיתה בק"ק שלום בשאלוניקי, והרי דבריו: ק"ק שלום בשאלוניקי "ומחמת המריבה והקטטה כי רבה היא, נאספו כלם ביום שבת קדש בבית החה"ש [החכם השלם] המרבין תורה בקהל יצ"ו, ונתקוטטו שמה בענין הוצאת הפרנסים ואנשי המעמד — — — נתפשרו ונתרצו ביניהם בזה האופן: שיוציאו הק"ק הנו' שני אנשים שיעמדו בדין עם האנשים החטאים האלה בנפשותם שהרימו את ידם להכות הנכבדים והגם מוכי', בפני החכ' המרבין תורה בקהל יצ"ו ובפני המעמד לדונם בדין תורה... ויהי כראות האנשים הנכבדים המוכי' מיד אלה האנשי' שלא רצו לעמוד בד"ת, קבצו את כל חכמי יועצי מרבין תורה בקהלות יע"א לעמוד בפניה' בדין. ושלחו כל

מבני הקהל כלם ממקצתם ולהשתרר עליהם ולנהוג בהם א' מהתכשיטין הנו' ויהי היום בני הקהל עלו במחשבתם ליקח להם חכם ממרבין תורה כקהילות אחרות, חכם ובעל מדות וקרוב למלכות ודבריו נשמעים בכל מקום אם לשכטן? אם לארצו וצרפו מחשבותם למעשה, או אחד מהחברים הוציא לקצת אנשים מבני הקהל והפר ברית השבועה ושתרר עליהם ונהג במ' מהתכשיטין' האסורין... מצא לו עור כנגדו לאחד מגדולי המורים אשר בנה פסק ההלכה כפי היסוד המוסד בשאלה הבדויה והכוונה היא, ללא ספק, לשאלה המובאה למעלה] ועוד לו אך המלוכה אשר חושב בלבו להפריד הקהל ולמלך עתה בקצת יחיד הקהל". אין כאן המקום לדון בפרטי המחלוקת שכן זה ענין לתולדות ק"ק פוליא בשאלוניקי. כוונתנו היא רק להראות כיצד אפשר להשתמש גם במקורות אנונימיים חסרי תאריך ושמות כמקורות היסטוריים חשובים.

9 בשאלה מקהל קלאבריה בשאלוניקי לר' יים טוב צהלון, כתוב: "טען היורש שלא נטל קנין לדון בפני חכם הקהל לבדו, והקהל טוענים שבלא קנין יש להם הסכמה שהתובע לאיזה יחיד מקהלם שידון בפני חכם הקהל של הנתבע". שו"ת מהריט"ץ, סי' רי"ח, קע"א ע"ה.

מרבֵּיץ תורה

החכמי' שליח ב"ד לקרא לאלה האנשים ארבעת', והם בבואם לפני החכמי' אמרו להם לחכמי' הנז': מה לכם ולצרה, ומי הכניס אתכם בתגר זה כי אין אנו רוצים לעמוד בפניכ' בדין, שאם יש להם איזה תביעה כנגדנו יבואו ויגידו טענות' אל תוך קהלנו בפני החכ' המרבֵּיץ תורה ובפני המעמד. וענו כל הקהל יחדיו ויאמרו להם כי כמה פעמים עמדו לדין ולא רצו... אם ירצו עתה לעמוד בדין יבא החה"ש המרבֵּיץ תורה בקהל בחברת החכמי' השלמי' מרבֵּיץ תורה בקהל' יצ"ו וידינו את הדין... באופן לא רצה החכ' המרבֵּיץ תורה בקהל לבוא עם הח' הש', ג' המה הנז' יצ"ו, ולא לישוב עמהם בדין" ¹⁰.

מלבד הריעותא שבנוהג "התובע הולך אחר הנתבע" מבחינת מתן האפשרות לאחד הצדדים להשתמט מלקבל עליו את הדין, אנו למדים מתוך מקורות רבים שהדבר הביא גם לתוצאה שלילית אחרת: 'יחידי' הקהלות, עמי הארץ ואלה שמידת השכלתם היתה קטנה ביותר, שמרו טינה ל'מרבֵּיץ התורה' אם פסק את הדין שלא לזכותם. הם השתמשו בכל הזדמנות לפגוע בכבודו, או להתקומם נגדו ולהעבירו מכסאו. מהרשד"ם, הפוסק הגדול שהיה גם מגדולי 'מרבֵּיץ התורה' בשאלוניקי, מציין את הצד השלילי שבנוהג זה, אבל גם הוא עצמו לא ראה דרך לביטולו. ואלה דבריו: "במנהג העיר הזאת שאלוניקי עיר ואם בישראל, אשר נהגו מימי קדם ימי גאוני עולם לתת כח ביד הנתבע נגד התובע, ולו' לא אדון אלא בפני מרבֵּיץ תורה מבית הכנסת שלי אפי' יש מומחה הגדו' בעיר יותר ממנו. ואני הדיוט או' שעם היות היה טוב ויש' לפני אלי"ם ואדם ששו' מרבֵּיץ תורה לא ידין היחיד מב"ה שלו, לא מפני שאין הדין כן, אלא למען הסיר עקשו' פה מעמי ארץ. אבל הדין דין אמת כמו שנהגו קדמונינו" ¹¹.

עובדות כאלו ידועות לנו גם מסדרקופוס ומקושטא. האחת מר' ברוך קלעי, רבה של סדרקופוס, הכותב על עצמו: "ראובן מרבֵּיץ תורה בעיר אחת שקבלוהו עליהם, ואחרי ראותו פעם ופעמים ושלש כשהיו באים לדון שנים לפניו לא היו שומעים לקולו והיו מטיחים נגדו דברים אשר לא כדת, להיות מלומדים מקדם בואו אשר לא היה רועה עליהם, איש הישר

10 שו"ת מהרשד"ם, ח"א, יו"ד סי' קנ"ב, ס"ח ע"א.

11 שם, חו"מ, שאלוניקי תקנ"ה, סי' ז', ה' ע"ב.

בעיניו יעשה, היה רוצה להסתלק מלהרביץ תורה להם... חלו פניו רבים... כי אין עוד זולתו להוכיח לרשע מומו ולזכותם לדרוש ולדון להם¹². מן התשובה שבסימן שלאחריו אנו למדים ש'מרבץ תורה' זה היה ר' ברוך קלעי עצמו. הוא מזכיר שמו של 'יחיד' בשם שלמה וידאש שהכעיסו וביזה אותו, מאחר שנתחייב בדין. לאות מחאה החליט ר' ברוך קלעי להתפטר מתפקידו. אולם — הוא כותב — אנשי הקהל היתה "דעתם שלמה להיותי להם שר ושופט מרבץ להם תורה ולא יהיו כצאן אשר אין להם רועה ויעשה אדם מה שלבו חפץ"¹³. כדי לפייסו "באו שבעה טובי העיר ובתוכם אותו שעבר חק הראשון שהעיו פניו כנגדי כנוכר לעיל ופייסוני שמכאן והלאה יפקחו בעסקי הקהל הם ויחוסו על כבודי והודי"¹⁴. ב ק ו ש ט א ר צ ו 'יחידים' לנקום בר' אליעזר ו' שאנג'י ולבטלו מתפקידו "מחמת דהוה מוכח להו במילי דשמיא"¹⁵.

ב פ ט ר ק, או באחת מערי החוף ביון, התפטר 'מרבץ התורה' לפני תום תקופת מינויו (ארבע שנים). בכתב התפטרותו מי"ט טבת הש"ע הוא מנמק את סיבת התפטרותו, כדלהלן: "יען כי תהיתי בקנקני קצת אנשים שכאשר אדון להם איזה דין ולא יכשר בעיניו ישמור בלבו איבה ושנאה כל ימי חייו וגם כן יחול עלי הנזירו' הג"ל אם אתפשר פה וגם בטברייא¹⁶ היות שגם לשם תהיתי בקצת אנשים בקנקנם שרוצים לעשות להם הדין כמו שרוצים הם ואני איני רוצה לחלל שם שמים להפוך הדין¹⁷. בתשובות מהרשד"ם מובא המקרה הבא: "קהל א' היה להם מרבץ תורה, ולסבה מה נר' להם שהיה תקונם ותועלתם להסיר מעליהם החכם הנזכר. ונתקבצו ועמדו על נפשם קרוב לס"ד אנשים או יותר מהם, אנשים בנוניים גם מהם עניים, ונכתב בספר ונחתם כי כולם נשבעו שבועות חמורות... שלא יהיה חכם שלהם פ' הנזכר לא מהקהל ולא ראש

12 שו"ת "מקור ברוך", סי' כ"ט, מ"ב ע"ד.

13 שם, סי' ל', מ"ד ע"א.

14 שם, מ"ה ע"ב.

15 ר למעלה, פרק ו', הע' 12.

16 שם מושאל לקהלה ואין הכוונה לעיר אלא לאחד הקהלים באותה העיר שהוא שימש בו.

17 שו"ת "משפט צדק", ח"א, סי' ל"ד, קי"א ע"א.

מרבץ תורה

ישיבה מקהלים וכן גם כן אם יכנס החכם הנזכר בכח הזרוע או באופן אחר שיהיה, שהם מקבלים עליהם... שלא יקבלו אותו עליהם לזמן עשר שנים. וגם כן קבלו שאם יכנס החכם הנז' בקהל, שהם לא יתפללו באותו ב"ה כל הזמן הנז', גם שלא יתנו תמיד ולא צדקה ולא יפרעו שום מס בעולם בקהל הנז', אלא אם יכירחום לפני דין העיר... וחטומים בשטר הנז' כל הס"ד אנשים... וקיימו חתימת' בפני ב"ד ג' תלמידי חכמים מנהיגי קהל" 18.

בקהלות אחדות העמידו אנשי הקהלה תנאים מיוחדים ל'מרבץ התורה' ואם לא הסכים להם היו עושים 'הסכמה' שלא להכיר בו יותר. לאחר שנת ר"צ (1530) ולפני שנת ש"ב (1542) פרץ סכסוך חריף בין 'יחידים' בק"ק קטאלאן בשאלוניקי ור' חיים עובדיה 'מרבץ תורה' של הקהל. חמשה מיחדי הקהל ביקשו ממנו "כתב א" שלא נתברר ענינו והחליטו שאם יסרב "שלא יהיה להם לחכם ולא א' מבניו ושלא יאכל כלל משלהם... כדרך שנותנים למרבצי תורה ולא רצה החכם הנז' ליתן" 19. בסופו של דבר נפרדו 'יחידים' אלה מן הק"ק 20.

עובדה כזו ממש חזרה ונשנתה באחת מקהלות יון, במאה הי"ז: "בני עיר אחת שנשבעו רוב אנשי העיר... שלא לתת להחכם השלם המרבץ תורה ביניהם הספקתו וקצבתו הידועה ביניהם שהיו נותנין לו מאז מקדם אם לא יקבל על עצמו כך וכך. ונשבעו ג"כ על קצת אנשים מאנשי הקהלה שלא ללכת לא באבלם ולא בשמחתם וכיוצא... עד שיתירו להם שבועתם רבני וגאוני שאלוניקי הי"ז או שליח א"י תוב"ב" 21.

18 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' פ', מ"ד ע"ג.

19 שם, יו"ד סי' פ"ט, נ"ב ע"ב.

20 על מחלוקת זו, שהיא אופיינית מאד לשאלת היחסים בין 'מרבץ התורה' ובין היחידים, ראה: מ' בניהו, ידיעות על מגורשי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה, סיני, כרך כ"ח, עמ' קפ"ו—קפ"ט; הסכסוכים פרצו גם עם בניו ר' אליה עובדיה ור' חיים עובדיה.

21 שו"ת "פרח מטה אהרן", ח"א, אמשטרדם תס"ג, סי' ק"ז, קפ"ב ע"ג. לפי המובן מן התשובה הדבר לא היה בשאלוניקי. — בהמשך השאלה כתוב: "ואח"כ מרוב הקטטות והמריבות... הלכו אל העש"ג והוצרכו להוציא הוצאות ופורו ממון רב ומתוך כך באו לפני הח' השלם המרבץ תורה ביניהם והתיר להם שבועתם".

במקומות אחדים לא הסתפקו 'יחידים' שידם היתה תקיפה להסיר את 'מרבין התורה' מכסאו, אלא גם קבעו תקנה שלא למנות 'מרבין תורה' באותו קהל לתקופה ממושכת. אותו שמואל וידאש מסדרקופוס עשה נסיון דומה ^{אוצר החכמה} "והחרים כנשיא וראש הגולה לבל יקחו ויעמידו חכם עליהם עד עשרים שנה". ויש שלא הסתפקו גם בכך וקבעו שלא למנות שום 'מרבין תורה' בקהל.

בתשובותיו של ר' חיים שבתי, מגדולי תלמידיו של מהרשד"ם, מובאות כמה שטרות מסוג זה. ואלו העובדות:

"יחידי ק"ק פ' הסכימו מדעתם שלא לקבל עליהם שום חכם ומרבין תור'... משך י' שנים רצופי'... לא בתוך הקהל ולא חוץ לקהל לא בתורת חכם ומרבין תורה ולא בתורת דורש ולא בתורת שר ושופט עליהם ולא להיות מנהיג או טוען בעד קהלם במעמד אנשי העיר ולא להיות מתנהג בקהלם בשום תכסיס מתכסיס החכמים. ואם ימצאון אנשים מאנשי הקהל שימלא לבם אותם לקחת עליהם חכם ומרבי' תורה שר ושופט בתוך הקהל או חוץ לקהל באי זה אופן מהאופנים הנ"ל מעתה קבלו עליה' לרדוף אחריהם בכל מאמצי כחם בגופם ובממונ' להפר עצתם ולקלקל מחשבותם והכל בכח השבועה הנז'...".²²

ב'הסכמה' מקהלה אחרת, הכתובה לאדינו, מסבירים אנשי הקהלה שהרקע להחלטתם הוא חילוקי הדעות בין היחידים אשר חלק מהם רוצה בחכם וחלק איננו רוצה. והרי תרגום ה'הסכמה':

"בראותנו את המחלוקות וההפרשים שהיו בתוך הק"ק שגרמו חילוק לבבות בינינו אשר אחדים אומרים אנו רוצים חכם ואחרים אומרים איננו רוצים ומזה יוצאות מחלוקות והפרשים גדולים בינינו. אשר על כן כדי לתווך השלום והאחדות אנחנו מאשרים ומחליטים להתקשר כל אלה החותמים על כתב זה שלא לקחת לא יחיד ולא זר לא בתורת חכם ולא בתורת מנהיג כו' וכמו כן אנחנו מאשרים כי אם יהיה דבר אחד שיכול להתפרש בשני אופנים ננהג על צד החומרה ולדעת היותר מחמיר שבכולנו כדי שלא ליקח חכם. ולמען נקיים כל האמור למעלה כל אחד מאלה החתומים יהיה מבטא בשפתיו וכה אמר הרי אני נזיר... אם ח"ו אעבור על

22 ר' חיים שבתי, שו"ת "תורת חיים", שאלוניקי תפ"ב, סי' ל"ו, נ"ז ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

כל הכתוב למעלה או על איזה פרט מהם מהיום ועד תשלום עשרים
שנה רצופים...”²³

והרי 'הסכמה' שלא למנות חכם מסויים ל'מרבין תורה' שנשתמרה בכתב-
יד המכיל שטרות ותקנות מקושטא ומהעיררות הסמוכות לה:

“שטר הסכמת בני העיר שלא לקבל את ר' למ"ת”

“אנחנו צעירי הצאן רוב מנין ברוב בנין יחידי עיר פ' יע"א הבעה"ח
[הבאים על החתום] הסכמנו הסכמה גשו"ק [גמורה שרירא וקיימת] בכל
תוקף וחוק, שלא לקבל את ר' [ראובן] להיות למרבין תורה עלינו
בשום צד ואופן שבעולם עוד כל ימי הארץ, וחמר וחוק הסכמה זו כחמר
וחוק כל ההסכמות הנוהגות מימות משה רע"ה ומימות יהושע בן נון ע"ה
עד היום הזה, העשויות כהוגן וכתחז"ל. ולא תקפא איסר נשבענו ש"ח
[שבועה חמורה] וכו' לשמור ולקים כל הנז'ל וגם כולנו יחד בטינו בשפתינו
כפה אחת, וכך אמרנו: שאם נקבל את ר' הנז' להיות מב"ת [מרבין תורה]
עלינו הרי אנו מע[תה] נזירים כשמשון בן מנוח בעל דלילה שנקרו פלשתים
את עיניו ועקר הוא את דלתות עזה ככל תנאיו וככל משפטיו כדעת הפוסק
היותר מחמיר כהוגן וכתחז"ל. ובכלל הסכמה הלזו עלינו שלא לשאול שום
פתח והתרה על הנזירות הנז'. ואם לא נקבל את ר' הנז' להיות מב"ת
עלינו, אין אנו נזירים ולהיות אמת וקיים”²⁴.

בתוקף תפקידו היה 'מרבין התורה' דן דיני קנסות ומטיל הטלות על
היחידים. אם השתמש במלוא סמכויותיו להכריח את היחיד לקיים את דבריו
לא היה רחוק הדבר שהיחיד היה פוגע בכבודו. בתשובות מהראנ"ח (ר'
אליהו אבן חיים) אנו מוצאים את העובדה הבאה: “ראובן מרבין תורה
בקהל זלזלו א' מבני קהלתו בבית ישיבתו על דבר שגזר לבחור א' מיחידי
הקהל בפני דין הכנס' וברשותו שיפרע מה שמוטל עליו לצורך מצוה...
קם [החכם] ונדר בפני כל היושבים שם... אם יהיה חכם בקהל, רק יהיה

²³ שם, ט"ו ל"ב, מ"ח ע"ב. הריני מודה למר משה שיריזלי על התרגום. השוה, שם.
ט"ו ל"א, מ"ז ע"ב: “ראובן היה חכם מק"ק א' ובהמשך הזמן נפלו דברים וקטטות
בין הח' הנז' עם הק"ק הנז' וכשרבו הקטטות בין יחידי הק"ק עם החכם הנז' קמו
כל הק"ק כאיש אחד ונשבעו שבועה חמורה בתורה ע"ד המב"ה... שלא ליהנות מהח'
הנז' לא משחיתו ושלל ישרת לק"ק הנז' לכל דבר שבקדושה”.

²⁴ כ"י בניהו, דף ט' ע"ב.

יחיד כאחד מן ה'יחידים'".²⁵ במקרה אחר לא הסכים 'מרבין תורה' להשאיר אפילו יחיד באותו הקהל.²⁶

עד כמה שימש מינויו של 'מרבין תורה' לקנוניות בין הפרנסים והיחידים, אנו למדים מן העובדה הבאה: בק"ק פוליא בשאלוניקי הסכים חלק מהקהל לסדר כתב-מינוי לחכם מן החוץ כדי להכעיס אחד מחכמי הקהל שהתנגד למינויו, בשעה שלמעשה גם אותו חלק לא רצה באותו חכם וכוונתו היתה למנות חכם אחר מן 'הקהל' עצמו: "בני ק"ק פוליא יע"א, כי יש מהם שחתמו כתב א' אשר כתו' בה, שנשבעו לקחת מרבין תורה להח' השלם פלו', ולא הוציאו השבועה מפיהם אלא חתמו בלבד. ועוד שהיו אומרים להם בשעת החתימה כי אין הכוונה בחתימה אלא להכעי' לפלו' אשר הכעיס את הקהל קדוש בענין המסי'. אבל מי שהיה חות' היו אומרים לו: דע לך כי אתה חותם על דעת שפלו', אשר הוא יחיד מהקהל, יהיה מרבין תורה עלינו, כי החכם השלם פלו' אשר כתוב בכתב שמקבלים אותו למרבין תורה, הוא בעצמו אמר להם כן. ויהי אחרי כן החכם ההוא החליף את משכורתם ונכנס בזרוע בקהל, ושאלו את פי [הכותב, ר' אברהם די בוטון] אם הם מחוייבים מפני שחתמו בכתב ההוא לקבלו לחכם".²⁷

25 שו"ת "מים עמוקים", שאלוניקי תקס"ו, תשובות מהראנ"ת, ס" ע"ב, קי"ד ע"א.
 26 ר' המקורות המצויינים בפרק ח', הע' 9—13. 'מרבין תורה' בפטרק, או באחת מערי החוף ביון, כותב בכתב התפטרותו משנת ש"ע: "ואפילו שיבואו קצת נכבדים מטובי העיר ויאמרו שהם רוצים אותי להיות חכם עליה' ושיתנו לי פרס הם לבדם שלא אתרצה בזה כלל בכח החומרות הנו' וכן שלא אתרצה להיות חכם על ק"ק טבריא יצ"ו בכח החומרות הנז'". ראה הע' 16—17. השוה המקרה שהיה באיזמיר, שהביא לידי התפטרותו של ר' יצחק מאיוו, 'מרבין תורה ראשון' בקהלה: "רב אחד מרבין תורה בעירו שביוה אותו איש אחד מיחידי עירו בתוך קהל ועדה מישראל והרב מרוב שיחו וכעסו שלא קמו גדולי העיר לעזרת ה' לתבוע עלבונו ולהוכיחו על פניו, קרא להממונים ואמ' להם: מאחר שאני מבוזה... הרי השטר מינוי שמינו אותי לראש ולקצין בפניכם קחו בידכם והיה אם תעשו תקנ' שלא אהיה עוד מבוזה משום אדם אקבל אותו מידכם... ואז אמרו הממונים שלעשות רצונו דוקא מקבלים השטר". שו"ת "שפת הים", יו"ד ס" כ"ב, כ"ד ע"ג; "חקרי לב", חו"מ ח"ב, שאלוניקי תקצ"ב, ס" כ"ד, כ"ט ע"ב. ור' פרק ה' והע' 9—10.
 27 "לחם רב", ס" ע"ב, מ"ב ע"ג.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

חלק מן הסכסוכים צמח על רקע מסוג אחר לגמרי. לאחר גירוש ספרד באו לתורכיה חכמים הרבה וגם בדורות שלאחר כך כמו מתוך הישיבות רבנים גדולים. בכל קהל וקהל היו כמה רבנים 'יחידים' והיתה, איפוא, ביניהם התחרות על כסא הרבנות. בתוך כל קהל נמצאו מצדדים לאילו מן החכמים וכל צד היה מעוניין בבחירתו של החכם, אשר גראה בעיניו למתאים. לפעמים נעשתה פשרה והובא חכם מן החוץ ומטבע הדברים שצעד זה גרר אחריו התנגדותם של אלה שתבעו שחכם מן היחידים של הקהל ישמש בתפקיד 'מ ר ב י ן ת ו ר ה'. הללו לא נמנעו גם להכשיל את מינויו של החכם מן החוץ²⁸. יש בספרות התשובות כמה 'הסכמות' כאלו שנקבעו בשל אי האפשרות לבוא לידי דעה אחידה בקשר לאישיות המתמנה. הקהלה היתה נחלקת לקבוצות שונות, וכדי שלא ליצור תקדים שכל קבוצה לא תכיר בחכם הנבחר אלא תמנה את החכם שלה, נעשה הסכם כזה למנוע את הפירוד, ועיניו למנוע מן החכמים עצמם את הרצון לשמש בק"ק, שהלא אין הם יכולים להעבירם על שבועתם. אחת הקהלות שעשתה 'הסכמה' כזאת לעשר שנים, טענו אנשיה "שקבלו להפליג הענין ולהורות ששבועה חמורה קבלו עליהם כדי שלא יבקש שום חכם להכנס שם"²⁹.

בזמנו של מהרשד"ם הסכימה אחת הקהלות שהיו בין 'יחידיה' כמה חכמים, שלא למנות במקום 'מ ר ב י ן ת ו ר ה' שנפטר שום אחד מחכמי הקהלה משך חמש שנים, אלא אם כן הוסכם על חכם מעיר אחרת: "קהל שנפטר חכ' שלהם... ובקהל יש ד' או ה' בעלי תורה. זה אומר אני אמלון[ך] וזה אומר אני אמלון בהן. ונפלו דברי ריבות והפרשי' ביניהם. וכשראו כך מעמד הקהל הסכימו וקבלו עליהם בגורת נח"ש [נידוי, חרם שמתא]... שלא ליקח שום ח' לא מהקהל ולא מהמדינה עד תשלום חמשה[!]
שנים רצופים. אבל ממדינה אחרת אם יבא איש ראוי הנה מה טוב, יקחוהו תכף ומיד... ועשו תנאי שאפי' שימצא שום פוסק שיאמר שהנח"ש אינו כלום מאחר שיש בטול תורה אפי"ה [אפילו הכי] הנח"ש עומד במקומו שהרבה חכמים יש בקהלות אחרות ויכולים לילך לשם לשמוע

28 ר' ההבאה משו"ת "דרכי נעם" למעלה פרק ב', ציון המקור בהע' 15.

29 שו"ת מהרח"ש, שם, סי' ל"ו, נ"ז ע"ד.

דברי תורה" 30.

'הסכמות' אלו לא היו, כנראה, בעלות תוקף כל אותן השנים שנקבעו שהרי לא יכלו להועיל לשכך את המחלוקת אלא הגבירו אותה והתוצאה ההגיונית מכך היתה שהביאה לפירוד. אנו מוצאים על כן ברוב המקרים המובאים בספרי התשובות שהמתקנים רצו לבטל את השבועה והנזירות. מתוך הנימוקים שהם כותבים בשאלותיהם לפוסקים, אנו למדים על המניעים שהביאו לידי חיבור ההסכמות ולביטולן. וכך כותבת הקהלה הנזכרת שקבעה את תוקף ההסכמה לעשר שנים, בפנותה לחכמי הדור להתיר את השבועה: "כיון דהוי דבר מצוה שרוצי' להקים עליהם מרביץ תורה ומורה להם משפט צדק, ועוד שאומרי' דהוי כנדרי שגגות, שהם חשבו שכל יחידי הקה' יהיו גשבעי' — ולא היה כן, כי נשארו כמה וכמה שלא קבלו האיסור, אדרבא הולכים ומתגברים להביא חכם בתוך הקהל... ולכן רוצים הם להתיר שבועתם להביא חכם כרצונ' לראות דבר מי יקום. גם טועני' שבראות' שפלות התורה חשקה נפשם להקים דגלה ואלו היו יודעים שהיתה עתיד[ה] להיות כ"כ שפלה אולי לא היו גשבעים. גם טועני' שאלו היו יודעי' כמה וכמה נתקלקל הזמן והיו יודעי' כמה יצטרכו לח' וטוען בעדם לא היו גשבעי'" 31.

על כך משיב ר' חיים שבת: "ניכרים דברי אמת מה שהם טוענים. שכפי הנר' כוונתם להשקיט הקטטות כמו שאנו רואים בעונותינו בחוש כמה מחלוקות נמשכים מצד שקצתם רוצים ליקח חכם א' וקצתם ליקח אחר ולכן ראו להשקיט הקטטות להיות בהסכמה א' שלא לקבל עליהם שום חכם וגם שאין רוצים שיקפצו עליהם שרים נגד רצונם, ולכן ראו להיות מסכימים כלם שלא לקבל עליהם שום שר ומנהיג כר'. וכיון... אדרבה נפלו במה שברחו, שמצד זה יתרבה המחלוקת יותר שקצת ירצו ליקח חכם עכ"פ וקצת לא ירצו מצד החומרא ובזה יתרבה המחלוקת ואפשר שיצאו קצתם מבית הכנסת ואדעתא דפרוד 30 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנ"ו, צ"ג ע"א.

31 שו"ת מהרש"ש, שם, ועיין סי' ל"ב, מ"ח ע"ג: "ועתה להיות כי בכל יום מתרבים דברי ריבות ואיבות ביניהם נתרצו ונאותו כל הקהל יחד גדולים וקטנים לקחת חכם לתווך השלום ביניהם אהבה ואחוה שלום וריעות. וטוענים החתומים כי התנאי היה ביניהם בשעת הסכמתם שיחתמו כלם וכך פירשו ביניהם ורובם לא חתמו".

מרבץ תורה

כזה לא קבלו... וגם דאפשר דהכת האחת יתגברו ליקח חכם ואין לך דבר קשה לאדם יותר גדול שיכנס בתוך ביתו אדון ומנהיג נגד רצונו ולכן גם הם ³² רוצים להיות בבחירתם להביא חכם ולראות דבר מי יקום" ³³.

משום כך, ולפעמים גם בשל הצעות טובות יותר, היתה גדידה של 'מרבצי תורה' שכיחה מאד הן מקהל לקהל באותה העיר והן מקהלה לקהלה לערים שונות. ראינו כבר שבשנת שט"ו (1555) עזב ר' יצחק לבית חזן "שהיה מרבץ תורה בקהל א' מקהלות אנדרינופלה" את מקומו והלך למגנאציה.

מהרשד"ם נשאל על המקרה הבא: "ראובן היה מרבץ תורה במקום אחד שקיימוהו וקבלוהו לזמן קצוב כך מדי שנה בשנה... ובתוך כך באו להחכם הנז' כתבי' ממקור אחר, שהיו חפצי' בו ביותר והיו נודרים לו הרבה מאד ממה שהיו נותנים לו באותה העיר. ושלחו שליח מיוחד להביאו ממקומו וביד השליח כתב כתוב וחתום מראשי פרנסי ומנהיגי העיר ההיא... לקיימו עד סוף חמש שנים ולשלם לו תנאו מכל הזמן הנז', וביד השליח נתנו אלף לבנים במתנה גמורה להחכם להוצאות הדרך" ³⁴. החכם נהג כבוד באנשי קהלתו ולאחר שמסר להם על ההצעה טען: "כי המעות אשר אתם נותנים לי בשכרי אינם מספיקים לי וכל הדברים נמכרים ביוקר והמקום אשר מוליכים אותי הוא יותר בזול ומרבים לי שכרי ב' אלפים לבנים יתרים". אנשי הקהלה הבטיחו להעלות לו בשכרו ולא עמדו בדבורם. אולם יש לציין שהגדידה ממקום למקום היתה על פי רוב תוצאה של היחסים עם אנשי הקהלה.

לאור היחסים הבלתי תקינים בין הרב והציבור אין להתפלא שנמצאו 'מרבצי תורה' שלא הסכימו לקבל את המינוי אלא אם כן יפורטו הסמכויות בכתב-המינוי החתום בידי כל אנשי הקהלה. בשאלוניקי לא הסכים אחד החכמים לשמש 'מרבץ תורה' אלא בתנאי שיקבל כתב כזה ומפני שחלק מן היחידים לא רצה בכך, ביקש ממנו הקהל ארכה. גם הובטח לו שלסוף

32 רוצה לומר: אלה שחתמו על ההסכמה.

33 שם, ס' ע"ב.

34 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, ס' ר"ה, קכ"ב ע"א.

ארבע שנים ימנו אותו ל'מרבין תורה' בהסכמת כל היחידים. רוב הקהל. שרצה בו, לא הצליח לקבל את חתימתם של יתר היחידים. מצדדיו דרשו, איפוא, למנותו מיד מבלי להתחשב בהתנגדותם של יתר היחידים:

"חכם א' שנשבע ע"ד רבים מפורשי' לבלתי היות מרבין תורה בתוך ק"ק פלוני על תנאי שיתנו בידו כתב אחד חתומה מכל בני הקהל הנו' שלסוף ד' שנים רצופים ימנו אותו עליהם לראש ולקצין ככל שאר מרבין תורה, ואמרו שלזמן פלוני יתנו הכתב בידו. ואח"כ נתחרטו בני הקהל ורצו למנותו על אפו של החכם הנו', והוליכוהו לבית הכנסת והושיבוהו על הכסא בזמן שהתנו ביניהם שהיה להם ליתן הכתב חתומה מכל בני הקהל הנו', והכתב לא נתנו. ועתה רוב בני הקהל מוסרים נפשם למות אם לא ירצה החכם הנו' להיות מרבין תורה ביניהם ואינם רוצים לחתום הכתב מד' שנים הנו'".

טבעי, איפוא, שבמצב כזה לא היה קשה ל'יחידים' להוות רוב מתנגדים למינוי 'מרבין תורה' ובקהלות רבות נשארה משרה זו פנויה. אולם לפעמים היה המיעוט דורש ביטול ההסכמות השוללות אפשרות של מינוי 'מרבין תורה' כדי שלא תשאר הקהלה בלי דיין ושופט, ואז נתעוררה שאלה הלכית אם יש כח ביד המיעוט לכופף את הרוב בענין זה. מהרשד"ם סובר שאנשי הקהל "צריכים להעמיד להם דבר ומרבין תורה, שאפילו יחיד היה יכול למחות, משום דבת"ח כלהו איתנהו ביה, שלפעמים הוא ש"צ בימים הנוראים ולמוד התורה..."³⁵ שאלה כזו נתעוררה גם בעאנה ובכ"א והדיה נשתמרו בספרי התשובות. מהריט"ץ, מגדולי החכמים בצפת, כותב בשנת שע"ב: "אשתקד שלחו מתם מארץ רחוקה ארץ שיאו לשאול מאתנו... אם יכולים לכופף קצת בני הקהל את קצתם להשכיר להם חכם מנהיג דורש את אלהים לדון ולהורות בין אדם לחבירו. ובחמלת ה' עלי כתבתי להורותם שחייבים לעשות ככל אחיהם בני הגולה שמנהג ישראל

35 "לחם רב", סי' ע"ד, מ"ג ע"ג.

36 שו"ת מהרשד"ם, או"ח סי' ל"ז, י"ד ע"ג. על בעיה זו בפרוטרוט, עיין: ר' חיים בנבנשת, "כנסת הגדולה", אורח-חיים סי' נ"ג, ד' ליורנו ת"ח, ח' ע"ב: "הזכר תמוה שיהיה היחיד מוחה במינוי החכם מרבין תורה. וכן המנהג שאין משגיחין במיעוט המוחים..."; שו"ת ר' שלמה ב"ר יצחק לבית הלוי, שאלוניקי ת"ב, יו"ד, סי' ח', כ"ז ע"ב-ל' ע"ד.

בכל מקומות מושבותם להשכיר להם חכם מנהיג ומרבין תורה. אשר על כן יש לכופ קהל מערביים [אשר בעאנה] להשכיר להם חכם דין מנהיג ומרבין תורה ככל אחיהם בני הגולה ולא יהיו כצאן אשר אין להם רועה. כי זה גורם להם זדון לב לבלתי שמוע אל השופט ולא מקבלי מרות³⁷. באותו ענין כתב גם ר' אברהם אלגאזי, רבה של קהלת כיאו, לר' יהושע בנבנשת בשנת ש"ע, ודבריו הובאו למעלה³⁸. גם ר' שלמה בר אהרן אבן חסון משאלוניקי נשאל על כך, וכתב: "ת"ל יש כח ואל [לק"ק כיאו] לקחת ת"ח בקי ומורה הוראות אשר ברכם ה' בעושר וכבוד ומיעוט מסים וארנוניות. וגם כי אני מעיד זה שנים אשר כתבו פה, לקחת ת"ח אשר יהיה מרבין תורה ביניהם"³⁹.

שאלת הסכמתם של ה'יחידים' או חלק מהם אם למנות מקהל 'מרבין תורה' אם לאו, גררה אחריה גם פירוד בקהלים ופיצולם.

37 מ' בניהו, הקהלה היהודית בעאנה, עמ' כ"ד. תשובת מהרי"ץ נמצאת בכ"י או"כס" פורה, ר' שם, הע' 22.

38 ר' פרק ו' והע' 9.

39 שו"ת "בית שלמה", שאלוניקי ת"פ, סי' י"ז, ל"ז ע"א. קהלת כיאו פנתה בענין זה לכל חכמי שאלוניקי ומלבד הנזכרים השיב על זה, בשנת ש"ג, גם ר' אברהם לבית הלוי, שו"ת "עין משפט", שאלוניקי תרס"ב, סי' ד', ה' ע"א. במכתבם של חברי קהלת כיאו פונים הם לחכמי שאלוניקי בלשון זו: "יושב על כסא הדין וההוראה אשר קהל עדת בני ישראל עליהם יסמוכו בכל המשפטים... החכמים השלמים הרבנים מרבין תורה בק"ק אשר בשאלוניקי, עיר ואם בישראל". כן השיבו לקהלת כיאו ר' יצחק בר אליהו בראקי ור' חיים שבתי. עיין: שו"ת "תורת חיים", ח"ג, סי' כ"ט, מ"ה ע"א וסי' ל', מ"ה ע"ג.

פרק ח: פיצול הקהלים ו'מרבין התורה'

היחסים הבלתי תקינים בין 'מרבין התורה' וה'יחידים' הביאו, נוסף לכל התוצאות השליליות שנמנו בפרק הקודם, גם לידי תוצאה אחרת בעלת משמעות רבה בחיי הקהלות שרישומיה היו ניכרים עד התקופה האחרונה. והיא פיצול הקהלים וריבוי חילופי 'יחידים' מקהל אחד למשנהו. התקנה שהיתה במרבית הקהלים, אם לא בכולם, שאין יחידי 'קהל' אחד רשאים לצאת ממנו וללכת ל'קהל' אחר, בטלה, איפוא, למעשה בשל כך. עצם יסודה של תקנה זו היה למנוע את הפירוד בקהלים ולבלום את הנדידה מקהל אחד למשנהו, שהביאו לדילדול הקהלות. תופעות אלו היו שכיחות ביותר, בעיקר בשאלוניקי. התקנה היתה עשויה להועיל, אבל בשעת הסכסוכים עם 'מרבין התורה' לא היה לתקנה זו כח ממשי ולא עמדה בנסיון: אנשי ה'קהל' היו נפרדים ומקימים להם 'קהל' אחר או שנצטרפו לאחד הקהלים הקיימים בעיר.

מעניין הדבר שדווקא בשאלוניקי, שבה היו קהלים גדולים וחשובים ובהם שימשו רבנים בעלי שיעור קומה, נמצאו מהם שלא רצו לקבל מרות של 'מרבין תורה' והתקינו שלא ישמש בקהל שלהם כל חכם שהוא. זה היה אחד הגורמים העיקריים לפיצול הקהלים בשאלוניקי וקהלים חדשים היו צצים בכל פעם. לדעתם של חכמי העיר אין התקנה הנזכרת בעלת תוקף כשאין חכם 'מרבין תורה' בקהל. הפוסקים התירו, איפוא, בשל כך לעקוף את התקנה. ר' יוסף אבן לב (מהריב"ל), מגדולי החכמים בשאלוניקי, מציין בתשובותיו שכבר בימיו בא פיצולם של כמה קהלים בעירו. ואלה דבריו: "שאחר הזמן הכתוב בהסכמה נתפרדו כמה קהלות מהחשובות שבעיר ולא היה מי שמחה בהם אדרבה היתה הפרדתם על ידי חכם, והרביצו בהם חכמים שלמים וכן רבים... ועל מה שבא בשאלה: אם מתירין על דעת רבים למצוה כזאת שיהיה ביניהם מרבין תורה שיורה להם הדינין וידרוש להם כמנהג החכמים המרביצים תורה בקהלות, — אין ספק שאין לך

מרבץ תורה

מצוה גדולה הימנה"ג.

למעלה ראינו שבשל דרישתו של חלק מן היחידים של ק"ק קטאלאן בשאלוניקי מ'מרבץ התורה', ר' חיים עובדיה די-בושאל, נפרד אותו חלק מן הק"ק. תופעה אחרת אנו מוצאים באותה תקופה בקהלת יאנינה, אולם לא מטעם היחסים עם 'מרבץ התורה'. בראשית ייסודה של הקהלה היה בעיר 'מרבץ תורה' אחד, הוא ר' יהושע בן עזרא. משהוקם לאחר מכן ק"ק חדש נכנס לשרת בו 'מרבץ תורה' אחר, שהובא מחוץ לעיר, אף על פי שמספר היהודים בעיר לא היה גדול. על כך מוסר ר' יהושע בן עזרא בשאלתו ממהרשד"ם: "נתעוררו קצת מאנשי הקהל לבנות להם ב"ה חדש ולעשות קהל ב'. וכן עשו: בנו להם ב"ה חדש ונתקשרו קצת מאנשי הקהל ונעשו קהל נפרד ככל קהלות ישראל — — — בק"ק הישן היה מרבץ תורה חכם א' תושבי. והק"ק החדש שלחו והביאו להם חכם מעיר אחרת". עד כמה היה פיצול הקהל תופעה שכיחה באותם הימים יעיד ההסבר שנתנו אנשי 'ק"ק סיציליה גדול' בפטרץ בעת דרישתם שהקבוצה הפורשת שהקימה את ק"ק סיציליה חדש (לאחר שנת שע"ו) לא תורשה להביא 'מרבץ תורה' לקהלתה החדשה ושתוסיף לשלם את המשכורת לחכם: "ואם חכם הוא עליהם כאשר קבלוהו בנסח ההסכמה איה כבודו? ואם קצין וראש הוא עליהם כאשר קבלוהו איה מוראו? ואם טענה היא לומר כי על הנשארים הניחו להתגדר בהם והם נסתלקו, א"כ גם האחרים הנשארים בעלות על רוחם לצאת מב"ה יתנו וימסרו אח"כ המפתח מהב"ה בידי החכם ובא ויסגור דלתים, כי אם על העצים ועל האבנים ינהוג כו"ג". ואמנם

1 שו"ת מהריב"ל, ח"ג, קושטא שלי"ג, סי' פ"ה, צ' ע"ב.

2 ראה פרק ז', הע' 20. Ioannina, Yanina 3, במערב יון.

4 הוא ר' יהושע בן עזרא, השואל.

5 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קל"ז, ע"ט ע"ג. היחסים בין שני החכמים לא היו תקינים.

החכם שבא מחוץ לעיר עזב אותה לאחר זמן קצר, וקודם נסיעתו מפני איזו איבה שהיה לו עם החכם התושבי, כי כל אומן סני לחברי עמו והסכי' הסכמה בחר' חמור עם כל אנשי הקהל החדש... שלא יוכלו לקחת לחכם התושבי למרבץ תורה ביניה עד י' שני". משביקש ר' יהושע לברר מה מדת חוקיותה של 'הסכמה' זו, השיב מהרשד"ם שאין להתחשב בה כלל "שהיא מדת סדום". שם, שם.

6 שו"ת מהרש"ש, ח"ג, סי' כ"ו, מ"ב ע"א.

[פכ]

אנו יודעים על כמה קהלים שבטלו כתוצאה מכך.

גם כשחלק מן הקהל לא רצה לקבל מרותו של 'מרביץ התורה' היה הדבר מביא לפירוד. אלה שרצו ב'מרביץ התורה' הלכו אחריו לקהל אחר: "קהל שהסכימו ותקנו כי בעוד ב' שנים רצופים לא יוכלו להועיל מצדם שום תועלת ממון לבעל תור' — אחד מרביץ תורה בקהל, אחד אשר בעיר, — בשו' צד ואופן שבעולם, וגם שלא יוכל שום אחד מהם ללכת להתפלל בקהל אחר... ומחמת התקנו' האלה תוקד אש הקטטות והמריבות בקהלות... וכראות הבעל תורה הנז' את כל הדברים האלה ואת כל התקלו' הגדולות... עמד והשפיל והכניע את עצמו... ללכת לבתי האנשי' ידועים מהק"ק שהוא ובקש מהם... להיות מהיום והלאה באהבה ואחוה... וכראות האנשים החשובים וטובי הקהל הנז' אשר נגע יראת ה' בלבם את קשיות עורפם ואת שרירות לבם הרע, שכל חפצם להחזיק במעו המחלוקת בעו ותעצומות... נקהלו האנשים האלה ועמדו על נפשם לצאת מתוך קהלם להיות יחידים בקהל אחר אשר המרביץ תורה הנז' יושב בקרבו".

עובדה אחרת מלמדתנו ש'מרביץ תורה' לא היה מסכים לשמש באותו 'קהל' אלא אם כן אותם היחידים' החפצים בו היו מתארגנים ל'קהל' אחר תחת הנהגתו: יחסיהם של חלק מאנשי ק"ק קייאנה בשאלוניקי עם ר' יעקב ב"ר שמואל סמוט, 'מרביץ התורה', לא היו טובים. ר' יעקב סמוט קיבל עליו בנוירות שלא ישמש להם 'מרביץ תורה'. והרי קטעים מתעודה מעניינת שבה נמסרו פרטי המאורע:

"הפלא החכם השלם כה"ר יעקב שמוט יצ"ו לנדוד נדר להזיר לה' ובפיו מלא וכן אמר: הריני כשמשון... אם אכנס בק"ק קיאנה י"ץ מהיום ועד משך עשר שנים רצופות, לא בתורת חכם ולא דורש ולא ע"ד [על דרך] ביקור ולא בשום אופן אחר בעולם, לא בתוך הק"ק הנז' ולא במקום אשר יעמדו שם האנשים המפורשים מק"ק קיאנה יצ"ו... ואפי' שכל חכמי עצומי גאוני ישראל יצ"ו... יתירו לי הנזירות הנז' הריני נזיר כשמשון... אמנם אם אותם

7 ר' פרק ו', הע' 14.

8 קיאנה בתורכית — בית הבד. עיין: ר' דוד סיפאנו, שלשלת רבני שלוניק, סי' כ"ה, ר' ע"א.

מרבץ תורה

יחידי הק"ק הנו' שנשארו תוך הק"ק הנו' ילכו להם לב"ה אחר להם לבדם אוכל להיות חכם ודורש וכל דבר חכמה, אמנם אם ישארו תוך הק' הנו' הריני נזיר כשמשון... אם אכנס בשום אופן בעולם שם... גם אני מקבל עלי בפניכם שאם שום קטטה דין ודברים יפלו בין שני יחידי קהל קדוש קיאנה י"ץ, שלא אוכל להיות דיין ולא פשרן ולא פסקן עליה"י.⁹ לפי מה שמתברר מהמשך הדברים העידו ר' יעקב סמוט וכמה מאנשי הקהל שמתנגדיו של ר' יעקב סמוט, ובראשם ר' משה רוסו, הכריחו אותו להתום על נוסח זה ואיימו עליו שאם לא יעשה זאת ימסרוהו לשלטונות: "שבשעת חתימתו באותו השטר באו עליו באונס גמור אנשי הקהל ההוא, כי מקדמת דנא הלשינוהו לפני הערכאות של גויים ואמרו לפניו איך הח' הנו' י"ל [יש לו] בית ועד לדון דיני ממונ' ושהוא הכריז בכל המדינא!]] לבלתי לכת לערכאות ש"ג [של גויים] כלל... ובוה ובכל כיוצא בזה ההלשנות והמסיריות הביאוהו לסכנה גדולה ועצומה". אולם ר' משה רוסו טען שלא היה כל לחץ על ר' יעקב סמוט בשעה שכתב את הצהרתו. מבלי להכנס לפרטי הענין¹⁰ אנו יכולים להסיק על כל פנים עד היכן הגיעו הדברים ולבשו צורה לא נאה. מהרשד"ם ומהר"י אדרבי הטילו האשמות כבדות על ר' יעקב סמוט שגרם למחלוקת ופירוד בקהל. מהרשד"ם כותב לחכמי צפת: "קנא קנאתי לה' ובטחתי בתסד עליון יצא נוף ומרוחק יותר מפני קדושת תורתכם, כי הוסיף רעה אל רעה והפריד אלוף ושם חרב איש ברעהו ואיש באחיו, ונחלק קהל ה' לשנים, אשר זה כמה שנים היה קהל מיוחד שליו ושקט ובא סנחריב ובלבל את העולם. מי יוכל להתאפק!"¹¹ מנוסח התעודות שנזכרו למעלה אנו ראינו שגם 'מרבצי התורה' לא

9 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד סי' ע"ו, מ"א ע"א.

10 על כך עיין: שו"ת "דברי ריבוח", סי' ס"ו, כ"ז ע"ג (שמו של ר"י סמוט לא נזכר); בתשובותיו של מרן, "אבקת רוכל", שאלוניקי תקנ"א, סי' קצ"ב, קכ"ד ע"א; ב"ששלש ז' רבני שלוניקי", שם.

11 קטע זה נמצא רק ב"אבקת רוכל" (שם), מפני שזו היא פנייה לחכמי צפת ואיננה חלק מתשובתו. בתשובתו על דברי מהרשד"ם דוחה ר' יוסף קארו את דבריו, שנכתבו לדעתו בשל יחסים בלתי טובים עם ר' יעקב סמוט. בסופו של דבר הועבר ר' יעקב סמוט מתפקידו בשאלוניקי ונשלח לעיר אחרת. ור' להלן, פרק י', בהבאה מ"סדר זמנים" לר' סעדיה לונגו.

נמנעו לפעמים מלהשתמש בכח או באמצעות השלטונות לכבוש את הכסא אף-על-פי שהדבר גרר אחריו פירוד בקהל. למעלה גם נזכר המקרה ש'מרבין תורה' אחד בקושטא, בשנת שנ"ג, "היה רוצה לעשות נגד כל הקהל והוקנים... באגרוף ובכח הזרוע" ו"ולמנות את בנו. עובדה אחרת מוסרת שחכם אחד בעיר "שהיו בה ד' בתי כנסיו' והמה כתובים בפנקס כרג"א של המלך יר"ה, ובהם ג' חכמי' מרביצים תורה", רצה להקים קהל נוסף, ובנה חורבה אחת של בית כנסת אף על פי שהיה קיים בארצות האיטלאם איסור על בניית בית כנסת חדש. החכם "הקהיל אליו קצת אנשי' מכל ד' קהילות הנז' ואסף אותם בדברים רבים המושכים לבו של אדם, שילכו להתפלל עמו בבית ההוא כדי שלא תחרב ויהיו גויים מרקדים שם. וישמעו אליו קצת אנשים שנים שלשה גרגרים מכל קהל וקהל מד' קהלו' הנז' כל איש אשר היה לו תגר וקטטה בקהלות הנז'. וילכו ויקנו הבית ההוא מחדש. והחכם הנז' היה להם לראש ולקצין, ויתפלל שמה זה זמן רב"³⁸. לאחר שנחרבו הקהלות ב"עלילות הג'ילאלי" ו'מרביצי התורה' ברחו למקומות אחרים, תפש 'מרביץ התורה' הנ"ל בחזקה את הבית של "חברת תלמוד תורה", סדרי הלימוד בת"ת הופרעו ולא הועילה בקשתם של הפרנסים ושאר 'מרביצי התורה' שבעיר שיעזוב את המקום. אין ספק, איפוא, שגם מעשים אלה גרמו להחלשת השפעתם של 'מרביצי התורה' ולדילדול הקהלות.

נגד תקלות מסוג זה נקבעה תקנה, בשנת שנ"ב או בשנה שלפניה, על ידי 'מרביצי התורה' בקהלות שאלוניקי שלא יורשו 'מרביצי התורה' "לא להוציא מיחידי קהלנו כלם או מקצתם למקום אחר ולהשתרר עליהם"³⁹. 'הסכמה' מעין זו, שאין החכם רשאי לעמוד בראש חלק אחד של היחידים' הרוצים בו, נזכרה גם בתקופה יותר מאוחרת ויתכן שאף היא משאלוניקי, אם לא נאמר שגם בקהלות אחרות הוקבעה התקנה. משהוסכם בקהלה אחת לפטר את החכם והובא אחר במקומו והלה עזב את הקהלה, לא יכלו

12 ר' פרק ד', הע' 38.

13 ר' חיים שבת, "תורת חיים", ח"ג, סי' ה', ג' ע"ב.

14 ג'ילאלי בתורכית, וענינו — מורה, ליסטים. תודתי אמורה לד"ר א' הד על שהסבירני

זאת. 15 "לחם רב", סי' רכ"ה, קכ"ו ע"ב.

מרבץ תורה

'יחידים' להחזיר את החכם הראשון שהיו לו מתנגדים בין היחידים, מהטעמים הבאים: "מי נתן לכם התרה [טוענים המתנגדים] לחזור לזה הח' הא' ראובן לשרת הק"ק... וג"כ יש בינינו הסכמה קדומה בק"ק בחרמות שלא יהיה בק"ק שום חכם לא קטן ולא גדול לעשות כחה אחרת תוך הק"ק ואפי' להזכירה בפה ח"ו"¹⁶.

מקרה מיוחד במינו היה בפטרץ ש'מרבץ התורה' ניסה לכפות על ק"ק אחד שבעיר שלא היה מאורגן להצטרף לאירגון הקהלים ולקבל מרותו. בפטרץ היו, כאמור, ארבעה 'קהל קדוש'. בתקופה ידועה היו כל ארבעה הקהלים מאוחדים. לאחר מכן, רבם של שני ק"ק סיציליה וק"ק ספרדים "שהיה שר ושופט עליהם, הלא הוא כמהר"ר יעקב פפו הוא הפרידם ועשו הסכמה להיות עם לבדד סך כך שנים"¹⁷. משנתקבל ר' יוסף פורמון לרב שלושה קהלים בפטרץ¹⁸ במקומו של ר' יעקב פפו, רצה לפרוש שלטונו גם על ק"ק תושבים ודרש מהם להצטרף ל'כוללות'. ראשי ק"ק התושבים התנגדו לכך. לפי מקור אחד השתמש ר' יוסף פורמון בכחה לכפות את רצונו עליהם. ממקור אחד אנו שומעים גם שהוא התנגד ש'מרבץ תורה' אחר זולתו ישמש בעיר ולחץ על ר' מנחם פולאסטרן 'מרבץ תורה' של ק"ק תושבים, להתפטר מתפקידו. עניינים אלה עוררו בשעתם הד גדול. שני הצדדים, דהיינו שלושה קהלים של סיציליה והספרדים מצד אחד וק"ק תושבים מצד שני, שיגרו שלוחים מיוחדים לשאלוניקי להשפט לפני מהרשד"ם וחכמי העיר. מהרשד"ם כתב בתשובה לשאלה זו: "אם יש כח לג' קהלות ב' סיסיליאנוש וא' ספרדים לכוף לקהל התושבים להתחב' עמהם להיר' הנהגת המדינה כוללת, ללכת אחר דעת רוב הממונים... וכנר' התושבים היו בורחים מזה יען ראו כי לעולם תהיה דעתם בטלה... השבנו להם תשובה ואמרנו כי אין ספק שהאחדות והחבור טוב לצדיקים אך הדין ברור כשמש שכל קהל וקהל עיר בפני עצמה נחשב... לא נמתקו דברנו לחי[ן] הח' הש' כמה"ר יוסף פורמון נר"ו והביא לתושבים במצו' ובמצוק..."¹⁹.

16 שו"ת מהרש"ש, שם, סי' ל"א, מ"ז ע"ב.

17 שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קנ"ג, פ"ט ע"ד. לפרשה זו השווה ר' שמואל לבית קלעי שו"ת "משפטי שמואל", סי' ס"ה, מ"ז ע"ג, ע"א.

18 תחלה היה רב בשירון. ראה סדר זמנים, מובא להלן, פרק י"א.

19 שו"ת מהרשד"ם, שם, סי' קנ"ג, פ"ט ע"ד.

משלא הצליחו שלוחי שלושה הקהלים לקבל הסכמתם של חכמי שאלוניקי פנו לקושטא ואחר כך בא לשאלוניקי ר' יוסף פורמון עצמו. בשאלוניקי התקוממו נגדם יחידי קהלות סיציליה והספרדים שבעיר והיתה מהומה גדולה. ר' יוסף פורמון דיבר נגד מהרשד"ם וחכמי שאלוניקי, על שלא חיבו את ק"ק התושבים להצטרף ליכוללות.

על העניין השני אנו שומעים מתשובה אחרת של מהרשד"ם ששלח אותה אל ר' יוסף פורמון עצמו. ר' יוסף פורמון כתב דברים קשים נגד חכמי ליפאנטו, ר' משה רושו ור' מאיר יוחנן, וביחוד נגד ר' מנחם פולאסטרו והתרעם על מהרשד"ם שדיבר בשבחם "גם על החכ' הש' כמהר"ר פולאסטרו כתבת פסקך כדי להדיחו מעירך — כותב מהרשד"ם — כי אין כונת כ"ת שיהיה שם יודע תור' ושידרוש או יתן הוראה במקומך — וכל זה כנגד האמת"²⁰. הרשד"ם מביא גם קטעים מעניינים מפסקו של ר' יהודה בנו של מהר"ם מפאדואה, שגם אליו פנה ר"י פורמון: "ונדרשתיו... לגזור על החכם פולאסטרו שלא ידרוש וידין בפטרץ ואסור לו להורות בפני מעכ"ת... לדעתי הקלושה אם הבחור הזה ראוי להורא' אפי' אם החכ' הזקן המופלג בחכמה יותר ממנו הרבה, כיון שלא למד ממנו אין דין רבו מובהק ומותר לו מדינא לדון ולדרוש ולהורות". להלן מביא מהרשד"ם גם את טענות החכמים שנגדם כתב ר"י פורמון: "שידעתי מה שעשית נקמות להח' הש' כמהר"ר מנחם הנו'... וכ"ת מרחיק מעל גבולו כל יודע ספר יודע להורו' ומוצי' דבה עליה. וא"כ איך יתן אדם האמנ' לדברי כ"ת. וא"ת [ואם תאמר] שלמה אנו נכנסי' בגבולך, האמת כי כ"ת הכניסנו, וכאשר כותבים דברים ערבים לחכך — אנו חכמים וכ"ת מתפאר בנו, וכשאנו מדברים דברים שאינם ערבי' לחכך — כ"ת קורא תגר עלינו. וכבר כתבנו שמה שכתבנו היה בחשבנו הנתב[ע] היה מפטרץ ונמצא שאינו כן. ומי היה עולה בדעת שכ"ת היה רוצה להשתרר בבני ליפאנטו בע"כ [בעל כרחם] ובטל תקנתם. שאפי' על טבח א' שהעיו פניו נגד הח' הש' כמהר"ר מאיר יוחנן כותב כ"ת עליו שהטב' היה זכאי יותר וכ"ת משבח לטבח ומשפיל לחכם"²¹.

20 שם, סי' ר"כ, קכ"ז ע"ג.

21 שם, קכ"ח ע"א. ועיין למעלה פרק ה' והע' 36.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

ארבעה הקהלים בפטרץ סופם שנתאחדו, אולם לא ברור אם היה זה בזמנו של ר' יוסף פורמון. בתשובותיו של ר' אברהם די-בוטון אנו מוצאים את השאלה הבאה שבלי כל ספק מקורה מפטרץ: "עיר שיש בה ארבעה[!]
קהלות ונפל מחלוקת בין הג' קהלות עם האחד והג' קהלות עשו הסכמה עם החכם המרביץ תורה ביניהם"²² שלא יוכל שום א' מהג' קהלות הנזכרים ללכת להתפלל דרך קבע בבית הכנסת הד'. ולבסוף עשה שלום המרביץ תורה החכם הנז' עם הקהל הד' ונכנס הוא לראש ולקצין עליהם והתיר ההסכמה הנז'".²³ אולם אחדות זאת לא האריכה ימים ובמקורות מזמן יותר מאוחר אנו מוצאים שוב שק"ק תושבים לא היה מאוחד עם שאר ג' הקהלים. אם אמנם 'מרביץ התורה' גרם מסיבות היצוניות לפיצול בכמה קהלים הרי בעצם במהות תפקידו היה 'מרביץ התורה' מקיים את האיחוד בקהלתו, ובשעה שמשרתו היתה מתפנית היתה אפשרות שהקהל יתחלק לשנים. משנפטר ר' דוד אגוזי 'מרביץ תורה' בק"ק פלטייו בקושטא לא יכלו אנשי הקהל למנות חכם אחר במקומו, בתוך שש שנים מעת פטירתו, כפי ההסכמה.²⁴ היה חשש שחלק מן היחידים יעזוב את הקהל. משום כך דרשו, שלוש שנים אחר פטירתו של ר' דוד אגוזי, לבטל את ההסכמה, מגימוקים אלה: "ראו קצת מהמושבעים כי מלבד שלא היה להם מורה צדק על כל דבר תורה החקים והמשפטים, עוד ראו שהקהל היה נחלק לב' כיתות אם בענין הנהגתו לכרג'א למסים ותשחורת ופרעונות הצדקות, זה או' בכה וזה אומר בכה, וכן לענין המנויים, ונמשך מזה ריב וקטטות וחלוק לבבות מה שלא היה להם בזמן היות להם ראש וקצין דבר א' אליו ישמעון וכל היוצא מפיו יעשו. אשר על כן קצת מהמושבעים הכריעו בשיקול דעתם כי טוב להם אז בהיות להם מורה צדק מיוחד, וע"כ הלכו בפני ג' ת"ח והתירו את שבועתם באמרם שהתרה היתה לדבר מצוה ולש"ש [ולשם שמים] נתכוונו, ואחרי התרתם בחרו למו מורה צדק ומרביץ תורה בקהלתם, א' מיוחד מרשומי חכמי העיר דאלים חליה אם בתורת ה' להורות להם דת

²² הוא ר' יעקב ספו הנ"ל.

²³ "לחם רב", סי' ס"ה, ל"ח ע"א; תשובת ר' שמואל לבית קלעי הנז' בהע' 17, נשלחה אל ארבעה חכמים ויש להניח שכל אחד מהם שימש בק"ק אחד, ואלה הם: שמריה שרביט הוהב, דוד טוביה, מנחם פולס ר' ו מנחם אלחזב.

ודין ואם בענין ההנהגה דבר א' לדור בשובה ונחת" 24.

בקהלות מאורגנות היו לפעמים תקנות שאין חלק מהקהלה או הקהלה עצמה רשאית לבחור במרביץ תורה, אלא אם כן פרנסי העיר יבואו לכלל הסכמה. בחירת 'מרביץ תורה' על ידי חלק מאנשי העיר נחשבה לעבירה על תקנות הקהלות כי ראו בזה פגיעה באחדות הקהלה ובהכרת סמכותם של חבר ה'נבררים'. בעיר אחת אשר בה היו שלושה קהלים הוקמה הנהגה מאוחדת של כל הקהלים. כל קהל וקהל היה מיוצג על ידי שבעה 'ממונים'. כדי למנוע פירוד בקהלים "הקימו עליהם הסכמה חתומה בכל תוקף לבל יוכל שום יחיד או רבים להתקשר ולהתחבר שום קשר וחבור ולעשות כחה להעזר נגד יחיד או רבים כ"ש [כל שכן] נגד ק"ק א' או שלשת' לנגד נגד תקוני ממוני נגידי הק"ק". מקצת אנשי הקהלה שלא רצו לקבל עליהם מרות ה'נבררים' חשבו להביא חכם לצורכיהם לבדם מבלי לקבל הסכמת ראשי הקהלים: "ויהי מאחרי כן קמו קצת אנשים כי לא ישקוטו ויועצו יחדיו להתחבר ולהתקשר כי כן דרכם ולמען הסתיר פניהם וכוונתם הרעה שטו להם ראש אחד באמר זה ילמדנו ויודיענו מדי יום יום חקי האלדים ותורותיו בבית א' מיוחד למדרש. דרוש דרש להם". ראשי הקהלים התנגדו לכך, אולם מפירי ההסכמה טענו: "כי כוונתם לשמים ללמוד תורה לקבוע מדרש לעבוד את ה'... ולא אבו הזקנים והראשים לשמוע טענותם כי אמרו לפרוש מהם... ואם כוונתם לשמוע ולקבוע עתים לתורה הנה נא מימים רבים מדרש קבוע ובכל יום ויום חכם מורה דורש לרבים שמה ובאו לדרוש את ה'".

משנפרדה קבוצה אחת מעל פני הקהלה והקימה לעצמה 'קהל' מיוחד נתעוררו גם שאלות הלכיות. במרבית הקהלות חתמו על שטר המינוי, כפי שראינו למעלה, כל יחידי הקהלה. בשטר המינוי היו קשורים כל היחידים החתומים עליו כלפי 'מרביץ התורה' שלא למנות אחר במקומו וכן שכל אחד ואחד ערב בעצמו על תשלום המשכורת ומילוי התנאים. אנשי הקהלים הקיימים משכבר הימים טענו שמייסדי הקהל החדש אין להם רשות

24 "פני משה", ח"א, סי' כ"א, נ"ג ע"ג. ר' משה בנבנשת ור' יום טוב אבן יעיש הצדיקו את ביטול ההסכמה.

25 שו"ת מהר"ש, ח"ג, סי' ל"ח, ס"ב ע"ג.

מרבץ תורה

להביא 'מרבץ תורה' לקהלם וכן שהם חייבים עדיין להשתתף בהוצאות הכרוכות במשכורתו של 'מרבץ התורה'.

זמן קצר לאחר שנת שע"ו נפרד חלק מק"ק סיציליה גדול בפטרץ והקים ק"ק חדש שנקרא לכן ק"ק סיציליה חדש. אנשי שני הקהלים הוותיקים של סיציליה פנו בשאלה אל ר' חיים שבת, גדול הפוסקים בשאלוניקי בזמנו: "אם אותם היחידים מהחתומי למעלה" בהתפרד' בזמן הפירוד אשר נפרדו ק"ק החדש מעל שתי הבתי כנסיות האחרות ויצאו מב"ה הגדול והלכו בב"ה החדש היוכלו לסלק ולהשמ' מעליה' קבלת החכ' הנו' אשר קבלוהו לראש ולקצין כל ימי חייו כנ"ל בהסכמה ובב"ה החדש אשר הלכו היורשו להשתתף עמהם בקבלת חכם אחר... האם יוכלו היחידים היוצאים הנו' לשי' שם בב"ה אשר נתגוררו שמה איזה חכם ודרשן לדרוש עליהם בשמחתם ובאבלותם אחרי שקבלו עליהם לחי' הנו' להיות לראש ולקצין עליהם ולדרוש בכל עת — — — עוד שלישית האם... חייבי' לתת הפרס להחי' הנו' חלקם הנוגע להם כאשר נתחייבו... או אם הם פטורים בשביל שיצאו"ד²⁷.
אוצר החכמה

קשיים אלה מצאו באיזו דרך את תיקונם ולא מצאו את תהליך ההתפוררות של הקהלים, עד מחציתה השניה של המאה הי"ז, שאז הוקמו במרבית ערי תורכיה 'כוללות' לכל הקהלים שבעיר עם הנהגה מאוחדת.

26 ר' כתב-המינוי למעלה, פרק ג', ה'.

27 שו"ת מהרח"ש, שם, סי' כ"ו, מ"ב ע"א.

פרק ט: 'מרביץ תורה': 'חכם כולל' - 'הרב הגדול'

התקלות בחיי הקהלות יכלו למצוא, במדה ידועה, את תיקונן על ידי אירגונם של קהלי העיר למסגרת ציבורית אחת. החל מן הדור שלאחר בוא מגורשי ספרד לתורכיה נעשו צעדים להקים 'כוללות' אחת לקהלי העיר. עדיין לא נעשה נסיון לחקור את הסיבות שגרמו לכך בכל קהל וקהל ומתי הוקמה ה'כוללות'. אולם נראים הדברים שהמצב הבלתי תקין בקשר ל'מרביץ תורה' וסמכויותיו שימש גם הוא אחת הסיבות לכך.

בערים שבהן היתה 'כוללות' היה, איפוא, גם 'חכם כולל'. הוא נקרא נוסף ל'מרביץ תורה' גם 'הרב הגדול' והיה נבחר מתוך 'מרביצי התורה' שבעיר. על פי רוב המשיך 'החכם הכולל' לשמש גם בתפקידו בק"ק ששירת בו לפני כן. בקהלות ידועות היה 'הרב הגדול' מתמנה שלא מתוך 'מרביצי התורה' שבעיר ולא היה לו כל תפקיד מיוחד בבית הכנסת, מלבד הכיבודים. לא תמיד היה 'חכם כולל' לכל קהלי העיר והיה לפעמים 'חכם כולל' רק לאחדים מהם. כך היה, למשל, בסוף המאה הט"ז בפטרץ: שלשה מתוך ארבעה הק"ק היו לאחדים בכל עניניהם... ולעולם היה עליהם חכם אחד כולל" ג.

^{אוצר החכמה}
¹²³⁴⁵⁶⁷
מצב מיוחד במינו היה בקהלות איזמיר. שם נבחרו שני רבנים ראשיים ומלבדם, היו גם רבנים לבתי הכנסת שלא נקראו 'מרביצי תורה' אלא 'מורה צדק' והיו תחת השגחתו של אחד משני 'מרביצי התורה' שבעיר. למעלה: הובא נוסח ה'הסכמה' בענין בחירתם של 'מרביצי תורה' שבאיזמיר. תקופה קצרה, כימי דור אחד, לאחר שהוקבע באיזמיר נוהג זה חל שוב שינוי ובעיר שמשו ארבעה רבנים 'כוללים'. אף הם לא היו קשורים לבית הכנסת ולכל אחד היתה סמכות שווה ומשכורתם ניתנה להם מכספי 'הכולל'. הסדר זה לא היה ידוע ונמסר רק במקור אחד על ידי ר'

1. משפט צדק, ח"א סי' מ"ט, קנ"ה ע"ב.

2 פרק ב'.

מ ר ב י ן ת ו ר ה

יוסף חזן. הוא כותב: "שבזמני שעברו היה בעירנו ד' רבנים המנהיג' את העיר, ה"ה: הרב מהר"א [אליהו] הכהן ז"ל, בעל שבט מוסר והרב בני חיי [ר' חיים ב"ר מנחם אלגאזי] והר' משכנות יעקב [ר' יעקב ז' נעים] ומוהר"ש [שלמה] אבולעפיא ז"ל".

משנפטרו חכמים אלה חזרו ותיקנו שיהיו בעיר רק שני 'מרבצי תורה' ובתפקיד זה שימשו ר' חיים אבולעפיה, בנו של ר' שלמה, ור' יצחק הכהן. הרבנים הראשיים נתכנו בתואר 'מרבץ תורה'. הגדול שבהם היה נקרא גם 'הרב הגדול', 'הרב הכולל', 'החכם הכולל', 'רב ראשון' ו'רב כולל ראשון' והשני — 'רב שני', 'הרב המובהק', 'הדיין המצויין'. עם מות ^{אוצר החכמה}

3 "חקרי לב", תו"מ ת"ב, סי' כ"ד, ל"ה ע"ד.

4 שימוש זה נמצא הרבה במקורות. נוסף על מה שהובא למעלה, יובאו להלן הבאות אחדות: "הרב השני" באיזמיר הציג למנות שלשה דינים "שאלו השלשה יעמדו לימיני ולימין הרב הגדול ה"י", "שמינה הרב הגדול את הג' ת"ח והם אותם שביטה הרב השני": "וקרא הרב הגדול לאחד מן החכמים שמינה לב"ד... והלך החכם לביתו לעשות כדברי הרב הגדול". "שפת היס", יו"ד סי' כ"ג, ל"ו ע"ב. ב שא ל ו נ י ק י: "יששכר מכמה שנים ורבים שמורה הוראות ודן את העם... ושמעון חרפו ונגע בכבודו ובכבוד הרב הגדול נר"ו... והרב הגדול החרים אותו... שו"ת "ראש משביר", ת"א, יו"ד סי' י"ו, כ"ב ע"ב. וכן בס"י שלאחריו, כ"ד ע"ב ואילך: "והרב הגדול חרה אפו בהם והתרימם... והם לא די זה שעשו אלא נגעו בכבוד הרב הגדול נר"ו"; "והרב הגדול בכל זה הזמן היה מוטל על ערש דוי"; "דהם לא רצו לשמוע לגזרת הרב הגדול וגם דפסעו בתחלה שהרב הגדול ושאר הרבנים וכל ראשי הישיבות דנו אותם וגזרו שלא יוכלו למסור" (כ"ז ע"א).

על מצבתו של ר' עזריה יהושע, שנפטר (לפי העתקת המצבה שפי' פריימאן) בשנת ת"ת, כתוב: "החכם השלם הדיין המצויין רב ראשון שבאיזמיר". ועל מצבתו של ר' יוסף אישקאפה (נפטר אחר תל"ה, ר' למעלה, פרק ב', הע' 2. לפי העתק נוסח המצבה שפי' פריימאן נפטר תכ"ב !): "עס"ר מו"ר [עטרת ראשינו מורינו ורבינו] הרב הגדול מר קשישא רב הכולל ראשון שבאיזמיר". מצבות רבני וחכמי אומיר, בסוף "ענייני ש"צ" לפריימאן, עמ' 141. גלאנטי מצין שעד ימיו נקרא הרב הראשי בקהלות תורכיה 'הרב הכולל', 'הרב הגדול'. עיין: A Galante, Les Juifs d'Istanbul. כרך א', קושטא 1941, עמ' 111. בתקנות 'חברת הקברים' באיד מיר שפ רסמו על ידו, אנו קוראים: "בזמן מורנו הרב הגדול מוה"ר יוסף אישקאפה יצ"ו". Les Juifs d'Izmir, כרך א', קושטא 1937, עמ' 299, וכן שם, עמ' 303:

מ א י ר ב נ י ה ו

ה'רב הראשון' היה ה'רב השני' מתמנה במקומו. כל רב היה דן יחידי. ה'רב הכולל' היה מקבל משכורת יותר גבוהה מאשר ה'רב השני' וסמכותו היתה גם היא גדולה יותר. זאת אנו שומעים מדבריהם של שני 'מרבצי התורה' באיזמיר. ר' יצחק מאייו כותב: "עיר שראשה ב' ת"ח זקנים באים בימים". האחד מיוחד נודע בישראל לרב מובהק ומופלא ושני לו נודע בעירו לגדול בתורה פקיע ומומחה כשמואל דיני. והיו שניהן מנהיגין את בני עירם. הגדול לפי גדלו, כולל כל דיני איסור והיתר וגיטין וחליצות, ומשנהו כלאב דן את העם דברי ריבות בשעריו".⁸

ר' יוסף חזן כותב: "ובר"ח ניסן התקנ"ד נמנו... ומינו אותי למרביץ תורה ונתנו שטר המינוי בידי, והודיתי להם בע"כ [בעל כרחי] שלא בטובתי מפני כבוד צבור וקבלו אותי כל העם מקצה בסבר פנים יפות... עד תום שנת מינויי נתהווה מחלוקת בין הרב הכולל ל' הי"ו עם מקצת גבירי העיר עד שנסתלק מרבנותו כמו חדש ימים. ובמאי דיני ביני חזר היחיד הנו' שדבר מקדם... שמינויי היה שלא כדין... שלחתי שליח לאחד המיוחד מט"ה [מטובי העיר]... שיבואו לפני ויגידו לי טענתם ויסדרו השאלה ויבררו לדין לדון דין זה לאיזה רב שירצו... ומה שאיני אומר שהרב הכולל גר"ו יהיה דין בדין מפני שהרב נוגע בדבר, שבמינויי נמנה הוא ג"כ לרב ראשון והוסיפו לו על שכרו מנד אחת אפים".¹⁰ להלן בתשובה הוא מוסיף: "מבואר בקונטרס ההסכמה בדף ל"ח. שבשנת התק"ט עשר לחדש אדר מינו ממנו הזמן וט"ה בעצרה

"הסכמות מעט"ר הרב הגדול מר קשישה בעל ראש יוסף איסקאפה". ביהסכמה בעניי השוחטים שנעשתה באיזמיר בתרל"ג כותב 'הרב הכולל' ר' יהושע שלמה ארדיט שההסכמה נקבעה לפניו על ידי "מע' מורינו הרב הגדול חיים פלאגיי". גלאנטי שם, עמ' 33.

6 ר' חיים ב"ר אבואלעפיה ור' יעקב אלבעלי.

7 השוה פרק ה' והע' 10. שם נאמר, שרוב דיני איסור והיתר הובאו להכרעתו ש'הרב הגדול'. אולם להלן יובא מקור בקשר לאותם החכמים, לפיו היו לשני 'מרבצי התורה' סמכויות שוות בנדון זה.

8 שו"ת "שפת הים", י"ד, סי' כ"ג, ל"ו ע"ב.

9 הוא ר' יצחק מאייו הנ"ל. ועיין "שפת הים", שם.

10 שו"ת "חקרי לב", י"ד ח"ב, סי' מ"ט, פ"א ע"ד.

[לו]

מרבץ תורה

הר' הגדול מהר"י הכהן להרב מהר"ר יעקב שאול ז"ל... גם בשנת התקכ"א חדש חשון מינו למרבץ תורה ממוני הזמן וט"ה למורינו הרב כמהר"ר חיים אבואלעפייא ז"ל... גם בשנת התקל"ו מינו למרבץ תורה למורינו הרב כמהר"ר חיים מודעי ז"ל... וכשנפטר מהרח"א צוה קודם מותו שימנו אותו דהיינו להרב מהר"י מאייו הי"ו ואני הצעיר לר בנים. ונתקשרו רוב פורעי המס בש"ח [בשבועה חמורה] למנותינו".

במינויים של שני חכמים לרבנים ראשיים באיזמיר לא היה הדבר רחוק שסכסוכים יפרצו ביניהם. בימי ר' רפאל יצחק מאייו ז"ל יוסף חזן, בשנת תקנ"ו, התעוררה מחלוקת חריפה בין שני הרבנים. הסיכסוך נמשך זמן רב גם אחר שנעשה הסכם בין שני הצדדים בתיווכו של ר' יום טוב אלגאזי, שעשה אז באיזמיר בשליחות א"י. מנוסח ההסכם אנו למדים דברים מעניינים על טיב היחסים בין שני 'מרבצי התורה':

"הבטחנו זה לזה בשבועת האלה שלא היה ושלא יהיה בינינו ובין שום יחיד שום קשר שמחמת אותו קשר יבא על צד ההכרח לעבו' על הדעת ולשמוע לאותו יחיד בעניני הנהגה... אלא לעמוד על בחירתנו... וקבלנו על עצמינו... להתנהג כסדר הזה אשר נבאר, דהיינו: בכל מין הוראה של איסור או דין או הסכמה אשר הדבר ההוא יצא על פינו שנשכח' לדעת א' לעשות או שלא לעשות להוציא ממון או להעמיד לאסור או להתיר... באופן זה שמי שדעתו להתיר יבטל דעתו ויקום דבר לאיסורא. וכמו כן לענין הסכמה, מי שדעתו לעשות יבטל דבר לפי דעתו ויקום דבר בשב ואל תעשה. בענין ממון, יקום דבר להעמיד ממון במקומו. מכלל הדבר הזה בענין גיטין וחליצות, יקום דבר על סדר שהוא מבורר לשני הדעות, ויבטל דעתו מי שברור לו להקל בדבר. בענין הנהגת העיר: מודעת זאת כי אופייא של מדינה שכל דבר שירצו הממונים לשאול את פי המרבץ תורה כיצד יעשו באיזה הפרש כאשר יהיה האופן, נמלכים עם הרב הכולל ובהזדמנות לאיזה סיבה נמלכים עם החכם השלם הדיין המצויין [הרב השני] ומשיב להם דעתו ונגמר הדבר ההוא. ויען חיישינן לה שאם יהיה האופן שישאלו הדבר מקצ' מהממונים מדעתם ואם הרב ישיב דעתו להיכן נוטה שאר הממונים ישאלו לפי תומם מהר' הכולל וישי' באופן אחר ויצא חילוק דעות, על זאת הוברר שלא להשיב למקצת הממונים כי אם דוקא

בבא השאלה מפי כל הממונים בהצמדם יחד"י.¹¹

לאחר תקופתם של זוג הרבנים ר' יצחק מאייו ור' יוסף חזן הוקם בית דין קבוע של שלשה באיזמיר, אבל בבית הדין לא ישבו שני 'מרבצי התורה'. ר' חיים פלאג'י, שנתמנה לירב הכולל בשנת תרט"ו היה אב"ב בית-דין באיזמיר עוד בשנת תקצ"ז. התואר 'מרבץ תורה' לא ניתן לו אלא לאחר שנתמנה לירב שני בשנת תר"ז.¹² מן הראוי להביא כאן את דברי בנו, ר' אברהם פלאג'י, על רבנותו של אביו: "דכשנכנס לאב ב"ד בשנת התקצ"ז היה ביום פסח ב' שהוא יד לח' אייר, וגם כשמינו אותו לר"ב ב' בשם דיין המצויין בשנת התר"ז לדון יחידי היה ג"כ בי"ד לח' אייר. גם במינוי ר"ב הכולל בשנת תרט"ו היה אור לי"ד לח' רחמים"¹³; "תורה הרביץ בישראל מיום שנכנס לאב ב"ד זה שלושים שנה... וכמה לילות היה עד אור הבקר בעניני קנסות ועניני הכולל... ומי כמהו רב דכזה להשתרר על ששה[!]¹⁴ קהילות קדושות וגם זכה לגושפנקא דמלכא... וגם זכה בהיותו ר"ב שני שנתנו לו להשתרר על מגנאציה יע"א"¹⁵. תשע שנים לאחר התמנותו לירב הכולל, בשנת תרכ"ד (1864), כותב ר' חיים פלאג'י: "בהיות כי זיכני השי"ת [ה' יתברך]... להיות מרבץ תו' בקהל עדתינו עוב"י [עיר ואם בישראל] אומיר יע"א קהלה קדוש'. ומי שהוא מ"ץ [מורה צדק] הרשות נתונ' בידו להיות מור' צדק באיסור והתר במאמר פיו ועפ"י רשותי דוקא"¹⁶. ליחכם הכולל היו סמכויות ותפקידים מיוחדים. על ידי כך הוחלשה עמדתם של 'מרבצי תורה בקהל'. בשאלוניקי, למשל, הוסרו כמה מסמכויותיהם של 'מרבצי התורה' והיו ליחכם הכולל לבדו. חכמי הקהלים לא יכלו לנדות אדם אם לא ברשותו של 'הרב הגדול': "וגם אומרים שאין רשות לכל אדם לנדות אלא הרב הגדול לבד. ואמרים בפיהם שכן עשו הסכמה"¹⁷. טענו אנשי ק"ק איטליה ישן בשאלוניקי סמוך לשנת תקי"ט.

11 שו"ת "שפת הים", חו"מ, סי' ז', ק"ו ע"ד.

12 על תקנה של קהלת מגנאציה הוא כותב בשנת תר"ח: "אנכי מרבץ תורה". ר' ספרו "משא חיים", חלק התקנות, כ"ד ע"ג. בשנת תרכ"א הוא כותב: "אנכי מרבץ תורה מפה העירה אומיר יע"א ואנפיה". שם, מ"ב ע"ד.

13 "חלקם בחיים", איזמיר תרל"ד, דרוש ל"ה, ק"ד ע"ב.

באותה תקופה נקבעה תקנה כזאת גם באיזמיר על ידי ר' חיים אבואלעפיה ור' יצחק הכהן, שני 'מרביצי התורה' בעיר: "שלא יוכל שום חכם לנדות ולהחרים בלתי רשות הרב הגדול והב"ד אשר הוא בעיר אשר הוא מורה צדק ומאריה דאתרא"¹⁴. ולפי אותו מקור יוצא שגם בקושטא נהגו לפי תקנה זו.

מנהג מיוחד היה באיזמיר שרק 'הרב הגדול' יכל להכריז על מגביות וכל מי שעבר על סמכותו זאת נחשב לפוגע בכבודו של הרב. וכך מעיד ר' חיים פלאגי: "מנהג עירנו אזמיר יע"א מימות עולם ומשנים קדמוניות כי כל גביית הצדקה הנעשית ברוב הציבור כפדיון נפש וגביית מחצית השקל וכל כיוצא באלו הם נעשים עפ"י הרב הכולל גר"ו, אשר הוא הגדול שברבנים וחכמי העיר, והוא גזר לב' ת"ח והשמש שלו שילכו לגבות ולקבץ מיחידי העיר. והוא מנהג פשוט"¹⁵.

התואר 'מרביץ תורה' קיבל באיזמיר, כפי שראינו, משמעות יותר רחבה, אף על פי שעצם התואר לא היה לאחר ההתפתחות בסדרי הקהלות מתאים לשמו. סמכותו של 'מורה צדק' היתה מצומצמת והוא היה תחת מרותו של 'מרביץ התורה' — 'הרב הגדול'.

14 "צוואה מחיים", איזמיר תרכ"ח, כ"ז ע"א. שש הקהלות הן של העיירות הסמוכות, כגון: תירי, מגנאציה, בירגאמה וכו'.

15 "חיי וחמרא", בסוף ספרו "ראה חיים", ח"ב, א' ע"ב.

16 "ראש משביר", ח"א, י"ד, ס"י י"ו, כ"ב ע"ב.

17 הסיבה העיקרית לכך היתה אמנם למנוע תקלות היכולות לצמות מכך שלכל חכם תהיה סמכות "לנדות". עיין: ר' חיים פלאגי, "משא חיים", איזמיר תרל"ד, חלק מנהגים, ערך תקנה, ס"י רס"ח, ס"ג ע"א. והשוה דברי ר' חיים בנבנשת: "תלמיד שנדה ליחיד שהגדול מרביץ תורה שם, פוגם בכבוד הגדול הוי, כי מי יחוש ומי יקפיד יותר ממנו. ואין נדויו נידויו". "שיירי כנסת הגדולה", קושטא תע"ג, י"ד, ס"י של"ד, הגהות הטור, סעיף מ"ג. ר' חיים פלאגי ובית דינו חזרו וקבעו את התקנה הנ"ל באיזמיר, "משא חיים", שם.

18 "חיים ביד", אזמיר תרל"ג, ס"י ס"ג, ע"ה ע"ד. ר' חיים פלאגי מוסר שם גם על עובדה ש"מחמת מחלוקת שיש בעיר, קם אחד המיוחד הי"ו והוציא גבאים עם שמש שלו לקבץ. והרב הכולל גר"ו הקפיד בדבר הרבה ותובע עלבונה, כי עשה לו בזיון מאד".

פרק י: השימוש בתואר 'מרבין תורה'

התואר 'מרבין תורה' נקבע, כפי שראינו למעלה, בספרד אלא שלא היה נפוץ וקבוע במדינה. השתמשו בו בעיקר קהלות קאשטיליה וביחוד, כנראה, החל מהמאה שלפני הגירוש. במקומות שנפוצו מגורשי ספרד העבירו עמם את השימוש בתואר זה. מלבד איטליה ששם היו קהלות הספרדים מושפעים מהסביבה האיטלקית ומספרם לא היה ניכר ובצפון אפריקה, נתקבל 'מרבין תורה' בכל הקהלות אשר הספרדים הגיעו אליהן. מעניין הדבר שבארצות אפריקה, אשר מגורשים רבים באו ביחוד מקאשטיליה אל ערי מארוקו ואלג'יר ויסדו בהן קהלות ספרדיות חשובות שהשפיעו גם על ה'תושבים' ושמרו בהן על התקנות והמנהגים המיוחדים ועל השפה הקאשטיליאנית כמנהגם בספרד, אין אנו מוצאים בכל אותם המקורות הרבים שהגיעו לידינו שחכם הקהל או העיר נקרא 'מרבין תורה', אלא 'מורה צדק', פרט למקרים בודדים מסופה של המאה ה'י"ח*. מצב הפוך היה בארצות ערב. למדינות אלו לא הגיעו מגורשים במספר רב ומספרם ביחס אל התושבים הקדומים היה בטל ובכל זאת אנו מוצאים שם, במקומות אחדים ובתקופות מסוימות, שחכם הקהלה נקרא 'מרבין תורה'. השימוש הנפוץ ביותר היה, איפוא, בקהלות שבארצות תוגרמה אשר באסיה הקטנה ובאירופה. החומר שהובא למעלה כולל שימוש זה בתקופות שונות בקהלות תורה אלו: קושטא**.

* ר' למעלה, פרק ד והע' 5*. ובאותו מקור נמצא גם פסק של ר' חיים טולידאנו ממכנאס שבו כתוב: "שהחכם כהה"ר אברהם נר"ו הוא חבר עיר ומרבין תורה ודן בין איש ובין רעהו ועומד במרץ לכל דבר הקשה". ובפסקם של חכמי רבאט: "שהחכם השלם... שקיבלוהו עליהם מורה צדק לדון בדיני ממונות בין איש ובין רעהו ולהורות נתן בלבו להודיע את חוקי האלי"ם ואת תורותיו ומרבין תורה בקהל הי"א".

** בספר דרשות לר' יצחק ב"ר דוד לבית ליאון מקושטא הנמצא בכתב-יד בספריית קולומביה יוניברסיטי בניו-יורק (סי' L55—893x) מצאתי קטע זה בראש הדרוש הראשון: "זה הדרוש דרשתי אותו ביום שבת קדש, על פטירת החכם הכולל הרופא המובהק כמה"ר גדליא חיון נ"ע זלה"ה, המרבין תורה בק"ק פורטוגאל, לשני ימים לפטירתו. י"ח לחודש טבת השמ"ט ליצירה, פה קושטא נדינה, במנחה" דף א' ע"א. — ר' יוסף הכהן מקורפו, כותב בהקדמה לחיבורו הקטן

מ ר ב י ן ת ו ר ה

איזמיר, תיריאי, מגנאציה, ביון: שאלוניקי, טריקולה, פטרן, ארטא, ליפאנטו, קשטוריה, אגריפונטי, יאנינה. אלבניה: אבלונה, סדרקופוס. יוגוסלביה: סראיבו וכן האיים רודוס וכיאו.

בארץ ישראל ובארצות ערב היה קיים מצב בלתי ברור. לפי החומר שבידינו נצטרך להסיק שהשימוש ב'מרבין תורה' בקהלות אלו היה מקרי. אשר למצרים, אמנם הובא למעלה מקור ממחציתה השניה של המאה השבע-עשרה, ששם נקרא החכם 'מרבין תורה', אולם עד כמה שידועותינו מגיעות, הרי זהו המקור היחיד. אין לדעת אם העובדה שתואר זה לא נמצא בתקופות יותר קדומות, דהיינו בדור הגירוש ולאחריו — תלוי בחוסר מקורות, הן אין למצוא, למשל, זכר לכך בשו"ת ר' משה אלאשקר ובשו"ת ר' יעקב קאשטרו, ששם מובאות עובדות רבות הכרוכות בחכם הקהלה. או שמא כל עיקרו של השימוש במונח זה לא היה אלא מקרי. רק תקופה ארוכה לאחר מכן, במאה הקודמת, מובא הדבר במקור מאלכסנדריה. בהסכמה לספר שנתן ר' משה פארדו, רבה של אלכסנדריה בשנת תרל"ה, הוא כותב על עצמו "אחד מבני ציון אנכי מרבין תורה פה נא אמון יע"א". בחלב ובדמשק, שאליהן הגיעו ספרדים הרבה שקיימו קהלים משלהם, לא נמצא 'חכם קהל' שייקרא בתואר זה. שמא משום שלא הגיעו לידינו מקורות מספיקים מן התקופה הראשונה של המגורשים ואחר כך, טעם למוסף תקנת שבת" (וינציאה שס"ד): "בימים ראשונים ושנים קדמוניות נמצאתי בעיר קושטנדינה יע"א, עיר ואם בישראל והייתי מרבין תורה בכמה ק"ק בני רומניא יצ"ו" (ש' אסף, הרפתקאותיו של חכם יהודי זקן בנסיעתו לא"י, ציון, ירחון, ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, שנה א', גל' ה', תרצ"ז, עמ' 8).

1 ועיין גם שו"ת מהרח"ש, ח"ג, שאלוניקי תפ"ב, סי' נ"ג, ס"ט ע"ב: "בעיר טיריא יע"א... והמרבין תורה שהיה... הח' השלם החסיד כמהר"ר גבריאל גאליקו זלה"ה": "וכבר נודע שבעיר טיריא יע"א מעולם לא חסרו מרבין תורה גדולים בחכמה ובמעלה".

2 בתשובות מהריב"ל, ח"א, קושטא, סי' ל"ז, ס"ט ע"ב, נזכר משה כהן שליח צבור בליפאנטו "בקהל הקדום הנקרא צפת (?) של הגעלה החכם כהר' חסדאי לבית חון יצ"ו", האומר: "והלכתי אצל הרב כמה"ר ח"א יצ"ו מרבין תורה בק"ק הראשון".

3 Negrepoint, לא הרחק מאתונה. עיין רבי משה בנבנשת, שו"ת "פני משה", ח"א קושטא תכ"ד, סי' ע"ו, קפ"ה ע"א: "טבת שנת התי"ב, לדרישת החכם מרבין תורה שבעיר איגריפון"ס".

4 שו"ת "ויאמר יצחק" לר' יצחק אבן וואליה, ח"א, ליורנו תרל"ה, ד' ע"א.

[קל]

בטל השימוש בתואר זה? על כל פנים מהמקורות של שלוש מאות השנים האחרונות, שבהם מדובר גם על מוסדות הרבנות של הקהלות במקומות אלו, לא נזכר התואר לא בתשובותיו של ר' יאשיהו פינטו — "נבחר מכסף" ולא באלו של ר' משה גלאנטי — "בירך משה" ואף לא בשל ר' מרדכי גלאנטי — "גדולת מרדכי", שהיו רבנים בדמשק. הוא הדין לספריהם של חכמי ארם צובה, כגון: שו"ת "בית דינו של שלמה" ושו"ת "כסא שלמה" של ר' שלמה לאניאדו ו"קרבן אשה" של ר' אליהו שמאע הלוי. רק בתשובה אחת של ר' יצחק ב"ר שבתי ענתבי שחי בחלב באותה תקופה מובא שימוש זה*4. ומעניין הדבר שבמצבות מחכמי הקהלות הנ"ל, ממאות השנים האחרונות, שהעתקן הגיע לידינו, נקראים הרבנים בתוארים — 'ראש מתא', 'מורה צדק', לפי זה, יש להניח, שאם היה שימוש במונח לא היה זה אלא בתקופה הראשונה לאחר הגירוש ואילו בתקופות האחרונות, וודאי שתואר זה לא היה אורח במקומות אלה.

מצב דומה היה גם בבגדאד. בדברו על רב העיר שרצו להושיב עמו דיינים, לא מציין ר' צדקה חוצין, רבה של בגדאד (נפטר תקל"ג), את התואר 'מרבין תורה'. ומכל שכן שלא מזכירים זאת החכמים המאוחרים. מעניין, איפוא, שדווקא בקהלת עאנה, השוכנת על נהר פרת, באמצע הדרך בין חלב לבגדאד, השתמשו בתואר זה. בשאלה מעאנה לחכמי צפת משנת שע"ב בעניין חכם הקהלות ר' דוד תאבת, אנו קוראים: "תלמיד חכם שזכה חיכהו האל להיות חכם קהלות ומרבין תורה... רבני ארץ ישראל... נמנו וגמרו וכתבו לו איך הרשות נתונה ליישר ולייסר לדון ולהורות בכל אותן הגלילות כלל הקהלות מזרח אשר מחלב ולהלן כגון קהלות עאנה

*4 ר' למעלה פרק ד' והע' 6. רבה של חלב שנתמנה בש' תרס"ח כותב: "על קהלה שלקחו להם איש להיות להם למרבין תורה בהסכם כל הקהלה. ואחר כך קמו מעוטי הקהלה לערער... ואומרים שאין להם צורך ברב מרבין תורה ושהם לא חתמו בשטר מנויו". ר' חזקיהו שבתי, "דברי חזקיהו", ח"א, ירושלים תרצ"ה, סי' ט, עמ' מ. בעמ' נ' נאמר במפורש שהדברים מוסבים עליו.

5 מצבות דמשק נתפרסמו ע"י דוד לאניאדו, "לקדושים אשר באר"ץ", ירושלים תשי"ב. ח"ג, עמ' ל"ט—נ"ו; מצבות ארם צובה, שם, ח"א.

6 שו"ת "צדקה ומשפט", הוציאו לאור הרב יצחק נסים, ירושלים תרצ"ה, חו"מ סי' א', צ"ב ע"ג.

מרבץ תורה

ובגדאד והורמוז וכדומה להן, וקהלות מדי ופרס וסביבותיהן וקהלות כורדיסתאן וזאגאם והנלוות והנטפלות אליהן". ולתואר 'מרבץ תורה' יש כאן משמעות של חכם הקהלה ואינו אלא מקביל לחכם הקהלות' כפי שרגילים היו לציין זאת גם בערים אחרות, כמובא בפרקים הקודמים. הדבר מתברר גם מהמשך העניין: "ואחר ימים רצו לפרוק עול באומרם איך לא היו צריכים אלא למלמד תינוקות ולחזן. והחכם תשובתו שגם צריכים לרב ולמורה צדק גם הם לענין איסור והתר ולענין גיטין וקידושין ואף לדיני ממונות". ר' דוד תאבת הסכים לעזוב את תפקידו בתנאי שיביאו "חכם הגון וראוי כמוהו להרבץ תורה ביניהם".⁸

בארץ ישראל בתקופה הראשונה לאחר התיישבותם של מגורשי ספרד היו בצפת וכנראה גם בירושלים קהלים-קהלים. אלא ששם נוצר תהליך התמזגות מהיר. גם במקומות אלה נשארה שאלת אירגון הקהלות סתומה, אולם לגבי ירושלים נראה לי שבסוף המאה השש-עשרה אורגנו כל הקהלים ובכללם — המוסתערבים. רק לאשכנזים היתה זכות לקיים קהל נפרד. בתקנה הידועה משנת שפ"ג (1623) נזכרת "הסכמה קדומה" מראשי הקהלות בצפת ובירושלים "שלא יהיה רשאי שום אדם יחיד או רבים לעשות שום פירוד בק"ק יצ"ו לא לענין הבעלי תורה ולא לענין הקופה זולת ק"ק אשכנזים".⁹ סבורני שלא נטעה אם נניח שהתקנה נקבעה מיד לאחר איחוד הקהלים בירושלים — ואולי גם בצפת — וחודשה בשנת שפ"ג משום שתהליך האירגון לא היה קל כל עיקר. מעת שהוקם האיחוד היה ודאי 'רב כולל' אחד דווקא. כבר בסוף המאה הט"ז היה רב הכולל ר' חיים ויטאל מצפת תלמיד האר"י. זאת אנו למדים משאלתו של ר' עזריה ב"ר ישראל זאבי השני לר' שמואל ויטאל בנו של הרח"ו, שבה הוא אומר: "וכן נהגו פה עיר הקדש מימי קדם שהיה הרב הגדול מורנו אביו זלה"ה מרבץ תורה פה ירושלים".¹⁰ במקור לא צויין שם ד' מ' בניהו, הקהלה היהודית בעאנה, ירושלים תשי"א, שו"ת ר' יום טוב צהלון סי' א', עמ' י"ז. ועיין שם סי' ב', עמ' כ"א: "להעמיד ולהושיב את מורנו החכם כמה"ר דוד נר"ו עליהם ובראשם לראש, לרב ולדיין ולמרבץ תורה".

8 שם, שם. ועיין דברי ר' יום טוב צהלון על כך למעלה, סוף פרק ז.

9 ירושלים, לונק, כרך ב' (תרמ"ז), עמ' 147.

10 ד' מ' בניהו, רבי חיים ויטאל בירושלים, סיני, כרך ל', עמ' ס"ו.

של 'קהל' אלא נאמר פה ירושלים, הרי משמע מכאן שהכוונה על ירושלים כולה. מתפקידיו של 'מרבין תורה' היה גם להרביץ תורה בתלמידים וכן העמיד הרח"ו תלמידים בירושלים ולא עוד אלא שר' חיים ויטאל היה "דורש בירושלים בקהל ביום השבת".¹¹ גם העובדה שהרח"ו אישר הסכמה שנעשתה בירושלים בכ"ח אלול ש"ג מאשרת זאת. הכותב ר' עזריה זאבי מוצאו היה משאלוניקי ושם היה זה המונח העיקרי לחכם הקהלות.

יש בידינו גם עדות ברורה ומפורשת מאותה תקופה מארץ ישראל ששימוש זה היה קבוע גם בה. בתשובתו של ר' יום-טוב צהלון לקהלת עאנה (בנדון הנ"ל) הוא כותב במפורש: "תדע מדאמרו לרב ולדיין ולמרבין תורה בודאי שאין בכלל שמות הללו לא חזן ולא מלמד תינוקות. אע"פ שמלמד תינוקות אפשר שיקרא מרבין תורה וקובעה בלבם. מכל מקום לשון המורגל אצלנו וכל גלילות ישראל שאינו נקרא מרבין תורה אלא החכם הדורש להם ומנהיגם על התורה ועל העבודה, לא המלמד תינוקות. ואפי' אם ירצה בעל הדין לחלוק ולומר שגם יכנס בכלל מרבין תורה מלמד תינוקות וחזן, אף אתה אמור לו יגיד עליו רעו צא ולמד מהעבודה אשר עובד בקהל מזרחיים... שלא לקחוהו כי אם לדיין ולמנהיג ומרבין תורה לדרוש ברבים, כמעשהו בקהל מזרחית כן מעשהו בקהל מערבית".¹² שימוש זה נמצא רבות גם בספר "חמדת ימים" שמחברו חי בירושלים ובצפת סמוך אחר זמנו של מהריט"ץ.¹³ שני דורות לאחר מכן כותב ר' חיים אבואלעפיה

11 ס' החזיונות, ירושלים תרכ"ו, דף ג' ע"א. האם יש להסיק ממקור זה שהיה רק קהל אחד כי לא נזכר שם הקהל, או שמא הכוונה לקהל הידוע ששם היה הרח"ו רגיל להתפלל?

12 הקהלה היהודית בעאנה, עמ' כ"ג. מאותה תקופה אנו מוצאים במקום אחר על "חברון טוב"... ברחו לכפרים ונמצא שם ת"ח א' מרבין תורה בקהל אחד מהקהלות שבעיר חברון שאינו מתושבי הארץ רק אורח שבא מארץ ירושלים תובב"א ונתישב שם". שו"ת "משפט צדק", ח"ג, שאלוניקי תקנ"ה, סי' י"ט, נ"ב ע"ד. אולם ברור שאין אלה שמות מושאלים. בחברון לא היו מספר קהלים בעיר אלא אחד. גם ברור שלא היו פונים מחברון בשלות לחכמי פטרק, והכוונה היא לפטרק עצמה שכן בתשובה כותב המחבר שהוא היה בין הנמלטים מפני הדבר.

רבה של צפת: "שאני נולדתי בחברון ונתגדלתי בירושלים והייתי מרבין תורה בצפת"¹³.

הגדרת משמעותו של התואר נותן גם מהרשד"ם: "שעינינו הרואות שכל הנז' מהחכמים הדרשנים הנז' שעשו קבע ללמדם תורה ולדרוש להם בכל שבת. גם הלשון מוכיח כמ"ש [כמו שכתוב] מרבין תורה. שלשון זה מוכיח על מי שעושה תורתו קבע"¹³.

הסבר נוסף יש למצוא גם באגרת מאותה תקופה שנשלחה משאלוניקי ליאנינה, וזו לשונה: "שיבא פה בשאלוניקי עיר גדולה של חכמים ושל סופרים וסוחרים רבים ונכבדים בקיאים בחשבונות. בעבור שבימים ההם לא היה ביאנינה מרבין תורה להוציא משפטם ודינם אם היה נופל איזה הפרש ביניהם אחרי החשבונות"¹³.

את ההגדרה למונח זה אפשר ללמוד גם מצורת השימוש בו. אין המקורות כותבים מרבין תורה בתלמידים, אלא: מר"ת בתוכם, מר"ת בתוככם, מר"ת בתוכנו, מר"ת בינינו; מר"ת שבהם; מר"ת בקהלתינו, מר"ת בקהל; מרבין להם תורה (ולא בהם) וכן "להסתלק מלהרבין תורה להם"; מר"ת עלינו, להקים עליהם מר"ת. ולשונות אלו מורים על תפקידו הקהלתי של החכם. תואר מקביל לכך הוא קצין וראש או ראש וקצין, אשר לפעמים השתמשו בו בלבד גם מבלי להזכיר 'מרבין תורה' או 'חכם הקהל'. ראש וקצין הוא, איפוא, איננו ראש הפרנסים אלא 'החכם'. ביטוי זה יש למצוא אצל סמברי¹⁴ ואחרים.

¹² ר' פרק ה' והע' 6.

¹³ במכתבו משנת תק"ב. אגרות ארץ ישראל לא יערי, עמ' 260; ר' חיים אבן עטר, עלייתו לארץ ישראל, מהדורת בנימין קלאר, מקורות ארץ-ישראל ד', הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א, עמ' ס"ו. — ר' חיים אבואלעפיה חתום בראש רבני צפת על הסכמה לספר "הון עשיר" לר' עמנואל חי ריקי, אמשטרדם תצ"א.

¹³ *שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, סי' קל"ה, ע"ט ע"א; "לחם רב", סי' ע', מ"א ע"א.

¹³ *יפה נוף, אגרות ומליצות, ויציאה חש"ה, ז' ע"ב. הריני מודה למר א' יערי שהעירני בטובו על ידיעה חשובה זאת.

¹⁴ על ר' יוסף סכנורי כותב סמברי שק"ק מוסתערבים במצרים שמוהו "לראש ולקצין". ר' סדר החכמים וקורות הימים לנויבאויר, א', עמ' 155. גם על ר' יוסף פורמון כותב ר' דוד קוגנפורטי: "ר' יוסף פירמון בשאלוניקי והוא היה רב מובהק ואח"כ הלך לגליל המוריאה וקבלוהו עליהם לראש ולקצין". "קורא הדורות", ל"ח ע"א. והשחה

[קק]

הוכחה זו מעמידה אותנו על דרכי השימוש במקורות ההיסטוריים. היא חשובה בעיקר לידיעות שב"קורא הדורות", אשר מחברו, ר' דוד קנופורטי משאלוניקי, מרבה להשתמש בתואר זה וכמעט רק בו. כך הוא כותב, למשל: ר' ברוך קלעי "מרבין תורה בעיר סדרקופיס"¹⁵, וחכם זה היה אמנם רבם של שני הקהלים שבעיר¹⁶; "ר' אהרון לפפא שהיה מרבין תורה בעיר מגנסיא שנים רבות"¹⁷; "ובעיר עזה היה מרבין תורה הרב ר' ישראל נג'ארה המשורר"¹⁸; "הר' אליהו ארברו... היה מרבין תורה בעיר אסקופיא"¹⁹. נראה גם שקנופורטי משתמש אף ב'הרבין תורה הרבה' בהוראה על 'חכם הקהלה' וכן מוכיחות עובדות רבות בספרו, אשר בו הוא מזכיר רבנים שידוע לנו שהיו 'חכמי קהלות' מבלי לציין להם תואר אחר אלא זאת והן ברור שאין לחשוב שקנופורטי מסתפק בציון אחד התפקידים מבלי להדגיש את התפקיד היותר חשוב, דהיינו 'חכם הקהל'. לידי מסקנה זו לא הגיעו החוקרים ומשום כך חשבו שכל אותם החכמים שקנופורטי כינה אותם בתואר זה אינם אלא מורים בישיבה.

מן ספרי המקורות החשובים שבהם נמצא השימוש בתואר זה, עלינו להזכיר במיוחד את ספרו של ר' סעדיה לונגו, מגדולי המשוררים בשאלו-ניקי. בהקדמה ל"סדר ומנים"²⁰ הוא מזכיר שמות של ארבעים ושמונה מגדולי דורו שנפטרו ומציין את תפקידם של רוב החכמים. יש ענין רב ברשימת זו, שחלקה הגדול מביל שמות 'מרבין תורה' בשאלוניקי, ואלה הם:

הה"ר פרחיה הכהן מרבין תורה בק"ק איטליאני

להלן בהבאה מספרו של ר' סעדיה לונגו. התייר האלמוני משנת רנ"ו כותב על ר' פרץ קולומבו שעמד בראש ישיבה בצפת — "ראש וקצין בעיר" וכנראה שהיה 'חכם הקהלה'. אגרות א"י לא יערי, עמ' 151.

15 "קורא הדורות", מהד' קאסטל, מ"ה ע"א; מ"ז ע"א.

16 ר' למעלה, פרק ז' והע' 12.

17 שם, מ"ה ע"ב; נ"א ע"ב.

18 שם, מ"ט ע"ב.

19 שם, ל"ט ע"ב. Skoplje, Uskub, יוגוסלביה.

20 שאלוניקי שנה, ח' ע"א—" ע"ב. ספר זה הוא יקר מאד במציאות. תצלום מטופס הנמצא באובספורד מונח בגנזי המכון לחקר קהלות ישראל במזרח התיכון, ירושלים.

מרבין תורה

הה"ר דניאל הכהן אשר החזיק תחתיו בשירות הק"ק
הה"ר בנימין הלוי האשכנזי מרבין תורה בק"ק קהל אשכנזי פה שאלוניקי
הה"ר ש"ט אלחנטי מרבין תורה בק"ק מדרש קשטיליא
הה"ר חיים עובדיה מרבין תורה בק"ק קטלוניא
הה"ר אליה עובדיה החזיק תחתיו בשירות הקהל²¹
הה"ר יעקב סמוט משאלוניקי והוליקוהו לגלילות המוריאה להרבין
תורה ונאסף שם²²

הה"ר יוסף פורמון רואה [צ"ל רועה] לקהלות שירון והוליקוהו להרבין
תורה במקום אחר ומת שם²³
הה"ר אברהם סראלו מרבין תורה בק"ק קהל איבורא²⁴ שם פעמיו
לארץ הצבי ונפטר באנדרינופולי וזכה להקבר עם קבר רבו הה"ר
יוסף פאסי

הה"ר שמואל די מדינה בקהל קדוש לשבונה ונהג רבנותו זמן רב
הה"ר שמואל טיטצאק בקהל קדוש עץ חיים
הה"ר יעקב טיטצאק בנו החזיק אחריו
הה"ר משה בן יעיש מרבין תורה בקהל קדוש קהל מאיור, והוא היה
היוצא והבא ראשון לכל דבר שבקדושה
הה"ר אברהם די בוטון מתלמידיו של אברהם אבינו בקהל פוליא
הה"ר שלמה לבית חזן משתי קהלות שיזיליא חדשים גם ישנים
הה"ר שמואל טייטצק הוליקוהו למגנשייא להרבין תורה ונפטר שם
הה"ר מרדכי מטלון מרבין תורה בקהלות קלבריא פה שאלוניקי
הה"ר יצחק אדרבי מרבין תורה בקהל שלום²⁵

21 עיין: מ' בניהו, ידיעות על מגורשי ספרד במאה הראשונה להתיישבותם בתורכיה,
סיני, כרך כ"ה, עמ' קפ"ו-קפ"ט ור' למעלה, פרק ז'.

22 ר' פרק ח' והע' 9.

23 ר' פרק ח'.

24 ר' פרק ו' והע' 26.

25 בהקדמה לספרו שו"ת "דברי ריבות" כותב ר' יצחק אדרבי על תפקידו בקהל:
"אני הצעיר... יושב על כסא כבוד אצילי בני ישראל... קהל קדוש שלום נקראים
הם משפל מצבי העמידוני... המלכוני ונתנו המשרה על שכמי. ושלושה כתרים
טובים כתרוני: כתר תורה לישב בישיבה ללחום מלחמתה של תורה בהלכות וקושיות

מאיר בניהו

הה"ר שמואל אלמושנינו מרביץ תורה בקהל קדוש קטלוניה
הה"ר שמואל עוזיאל הזקן בקהל גרוש

חכמים אלה ידועים למדי כרבני הקהלים הנזכרים ועיקר תפקידם היה
בדין ומשפט. ר' סעדיה לונגו לא מכנה אותם בתואר חכם הקהל, מורה צדק,
ולא בתואר אחר אלא 'מרביץ תורה'. בתואר זה אין הוא מכנה שום חכם
אחר לא את ר' יוסף קארו ולא את ר' דוד אבן זמרא אף על פי שהיו
מחזיקים בישיבה ומרביצים תורה בתלמידים. אף על ר' יוסף אבן לב
(מהריב"ל) שהיה מגדולי מרביצי התורה בישיבות שאלוניקי וקושטא,
הוא איננו כותב 'מרביץ תורה', אלא: "הה"ר יוסף ן' לב נפטר בקוסטנטינה
בישיבת הגבירה והוא היה מתושבי שאלוניקי". על מחזיקים בישיבה הוא
כותב בפירוש "ראש ישיבה": "הה"ר יום טוב הכהן ראש ישיבת
הגברת"; הה"ר דוד ברוך החסיד ראש ישיבת ק"ק פוליא".

בתקופה האחרונה השתמשו בתואר 'מרביץ תורה' בהוראת 'חכם הקהלה',
חוקרי קהלות תורכיה שמוצאם משם: ר' יהודה יעקב נחמה בספר-
אגרותיו "מכתבי דודים מיין" (שאלוניקי תרנ"ג) 26. ר' דוד פיפאנו
ב"שלשלת רבני שלוניק" (סופיה תרצ"ה) 22. ר' שלמה רוזאניס בספרו
"קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם" ואברהם גלאנטי בספריו
הצרפתיים על יהודי תוגרמה 20.

והויות דאביי ורבא. וכתר מלכות כמלך יושב על כסא דין להשבית מדנים ולהשקיט
קטטות ומריבות, ועל אלו השתי סיבות חברתי הספר הזה משאלות ותשובות...
וכתר כהונה לכהן לשרת מידי חידוש בחידושו ומדי שבת בשבתו לדרוש דרשה
מדרש. ואגדה בתוך קהל ועדה. — הן אלה אותם התפקידים המוטלים על 'מרביץ
התורה' שעליהם דובר בפרקים הקודמים.

26 עיין למשל בספרו, עמ' 104.

27 כגון בסי' ו', ב' ע"ב: "ק"ק אראגון — המרביץ תורה שלו... ר' מאיר עראמה";
סי' ט', ג' ע"א: "ק"ק גירוש, הוא הנקרא גרוש ספרד והיה המרביץ תורה הרב
יעקב ן' חביב, סי' כ"ט, ו' "ב: "ק"ק קאשטיליא. המרביץ תורה היה ר' יוסף בן
שלמה טאייטצק".

28 עיין גם: ש'. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ב', עמ' פ"ג. אף שלום בארון
בספרו על הקהלות משתמש במקום אחד בתואר זה. עיין: Salo Baron, The
Jewish Community, Philadelphia 1942, Vol. 2, p. 75.

[קמ]

מרבֵּיץ תורה

השימוש ב'מרבֵּיץ תורה' נמצא גם בתקנות ו'הסכמות', אם כי לא בקביעות. אולם עובדה מוזרה היא שבמצבות שהעתקן הגיע לידינו מקהלות אלו לא נזכרים רבני הקהלות בתואר 'מרבֵּיץ תורה'. לשוא נחפש את התואר ברשימות המצבות של שאלוניקי שנתפרסמו על ידי יצחק עמנואל ב"גדולי שאלוניקי לדורותם" (תל-אביב תרצ"ו) ובמחברות "מצבות חכמי ורבני שאלוניקי" של מיכאל מולכו, ששם נמצא נוסח המצבות של 'מרבֵּיץ התורה' כר' שמואל די-מדינה, ר' יצחק אדרבי ואחרים. הוא הדין למצבות איזמיר שנתפרסמו על ידי פריימאן בסוף "ענייני ש"צ". שם באים תוארי הלוואי, כגון: 'הרב הגדול' — ר' חיים בנבנשת; 'החכם השלם' — ר' יעקב ן' נעים; 'הדיין המצויין' — ר' אליהו הכהן, 'החכם הנעלה' — ר' ישראל בנבנשת. וכן במצבות ארם צובה ודמשק. השימוש בתואר זה הלך הלוך והצטמצם בדורות האחרונים. בעיקרו נשאר בקושטא, איזמיר וסביבותיהן וכן בשאלוניקי. בקהלות המזרח לא נשאר לו זכר.

29 עיין גם גלאנטי Les Juifs d'Izmir, כרך א', 82—85. והשוה למעלה, הפרק הקודם.

[קט]

מאיר בניהו

הקדמה

הה"ר דוד הלוי שנמסח תחתיו כנו ירדו קוד' שינמ

הה"ר ינחק הלוי אבני החכמים השלמים הה"ר פלמח לבית הלוי והה"ר יובק הלוי :

הה"ר מסה המון זל תפארת הדיר כקובטאכטינש :
הה"ר ארון יובק נשיא נשא גם מאת המלך הגדול פילטן כלים כלאחד מסריו הפרתמים ושרי המדינות :
הה"ר הנבירה המדהבה מרת דונא נירסיה דכי נשיאה חדל להיות לשרה אורח פנסיס ורק היא יחידה כלאחד מגדולי הדור .

הה"ר יהודה עיואל מאוסט וטכניס אשר .

הה"ר יעקב עיואל הסמח בייסורט .

והה"ר אליה עיואל מחשובחי החעיינים .

הה"ר יובק טייטנעק משאלוניקי נפטר בקובטניטני בישיבת הפר המרום

הה"ר יובק קארו נפטר בארץ הנבי .

הה"ר יסראל די בוריאל ראש המדברים ככל מקום

הה"ר טט לאנטוי מרכיז תור בקק מדרש קטליא

והוא ראה את הרב בעל סעקדה והיה סוכרו ומניהו .

הה"ר חיים עובדיה מרכיז תורה כק' קטלניא

הה"ר איה עובדיה החזיק תחתיו בארות הקהל .

הה"ר יעקב סמוט משאלוניקי והולכינהו לגלילות

האוריאה להרכיז תורה ונאסף סט .

הה"ר יוסף פורמון רואה קהלות סירון והולכינהו

להרכיז תורה במקום אחר ומת טט .

הה"ר

"סדר זמנים", דף ח' עמוד שני

המחבר, ר' סעדיה לונגו היה מגדולי המשוררים בשאלוניקי

בהקדמה נזכרים שמות של 'מרכיזי תורה' בשאלוניקי

ראה עמ' ק"ו-ק"ח

מרבין תורה

הקדמה

סלמה חבין אבט סל ה"ר אהרן הסין
 יוסף רמון פרו לגדין הסדר ה"ר משה רמון
 אברהם גהלול אב חתניהר ברוך
 מניחל בנו נחמד למראה מאד טוב
 אברהם ברוך ראש היקדקים ובעלי המפעלים
 יהודה גלילי החקיד בעל הנקיות
 שמואל אדרכי מן הכשרים טבעור
 כיום אחר ויהי ערב ויהי בקר יום מג
 יעקב דניחלר פה יחכם מתושבי העיר
 הולת ונכטר כנפת
 אברהם סרמלו מרכין תורה כק"ק קהל
 אינורא סס פעמיו לארץ הנבי ונכטר נאנדרניכול
 וכה להקבר עם קבר רבו ה"ר יוסף כלפי
 שמואל די מדינה בקהל קדוש לשכניה זשה
 רכנותו ומן רב
 שמואל טיטנאק כקהל קדוש עץ חיים
 יעקב טיטנאק בנו החויק אחריו
 יגחק עמי מארץ רחיקה כל לנו יחור לגב
 ומת
 דוד די ל קא מעיר מוניסטיריו
 משה בן יעיש מרכין תורה בקהל קדוש קהל
 מאיר וה אהיה הינחל והכל ראשון לכל רב
 סקדישה
 משה אמונינו ראש האדרכי בכל מקום נכטר
 בן-טעטיה בשורת הק"ק אשו כה שאלוטקי
 סה"ר מ

סדר זמנים, דף ט' עמוד ראשון

הספר שנדפס בשאלוניקי שנת שניד הוא יקר מאד במציאות
תצלום מן הטופס השמור בגנזי הבודליאנה באוכספורד

[קיא]

ועל הנתיבות מכירוש נל וקיה זה מה עלותקי כיה קטעי עשרה ימים לחג חליל באמון שנת חמשה
 לפיס וזרבע עזוק נעכע לזרדק וקבל ע
 זכרון לזכר גיבין ארבע עשרה
 נס לזוהר עק עלה עטעק
 לחרס כעלג קעור

אוצר החכמה
 פס אס וזשג טאמא
 יעצמ קעמ קמס על

ש אנחנו טרסן קק איטליח יאן ישן חורמי יעק נרצצנו כמסלה קנ' שולברו ימוכס קנ' לקונה קנ'
 יעשרה מלקיו ירו וכתנו ועעבולו מעל יחמלה וזכאוסן אקיה יחמלה קמ שכהא נקי יחמלה קד קוס יוסדי כח
 זל ינע לקונה וולא לבאו כח אום נק יחמלה ויל שחמלה אום יחיד קלעו קלעו חכמה שחמלה נק יס
 שמואל עמק רב עקנו
 חמלה קנ' יעמ קנ'
 חמלה קנ' יעמ קנ'

[1234567]

חלקו האחרון של שטר-מכר משאלוניקי
 נכתב בעשרה באדר-א' שנת ת"ז (1647)
 למטה קיום השטר בבית-הדין של ק"ק איטליה ישן:
 שמואל בכמוה"ר רפאל הכהן ג"ע, חיים הכהן, משה הכהן
 החתימה האחרונה היא של: חסדאי בכמוה"ר שמואל הכהן פרחייא זלה"ה
 'מרבין תורה' של הקהל. ראה עמ' נ' (הצרה 23) ועמ' ס"ד
 צילום מכתב-יד שברשות מר מיכאל מולכו

מ ר ב י ן ת ו ר ה

מ פ ת ח ה ש מ ו ת

אשכנזי, בנימין הלוי ס, קז
 אשכנזי, בצלאל יו, כא, כד
 אשכנזי, יצחק לוריא (האר"י) מג, קג
 אשכנזי, רפאל ב"ר יהודה נב

בארון, שלום קח
 בירדוגו, הפאל ל
 בן צביל, יצחק ח
 בנבנשת, חיים כ, ל, לו, מב, ג, פב,
 צט, קט

בנבנשת, יהושע כו, לז, מח, נט, ס, פג
 בנבנשת, ישראל קט
 בנבנשת, משה לו, לט, נא, צב, קא
 בניהו, מאיר סז, מט, נא, נב, עה, עו,
 פג, קג, קו

בער, יצחק יב, יג
 בראקי, יצחק ב"ר אליהו פג

גאליקו, גבריאל קא
 גלאנטי, א, מו, נב, צה, צו, קח, קט
 גלאנטי, משה קב
 גלאנטי משה קב

דאנון, א, לג, נא, סה, סו
 דוד ברוך קח
 דוד טוביה צא

דיבוסון, אברהם טה, יט, כא, מג, ע,
 עא, עת, צא, קז
 דיבוסאל, חיים עובדיה
 ראה עובדיה חיים

דימדיטה, שמואל (מהרשד"ם) יז, יט, כא,
 כה, לה, ג, נג, סו, עב, עג, עו, עט,
 פא, פב, פה, פו, פט, צ, קה, קז,
 קט

זה, אוריאל סה, פח

זארון, ר"י כא
 וואליד, יצחק
 ראה אבן וואליד
 וידאש, שלמה עד, עו
 ויטאל, חיים קג, קד
 ויטאל, שמואל קג

זאבי, עזריה ב"ר ישראל קג, קד

חזון, חסדאי לבית (מליפאנטו) קא
 חזון, יוסף טו, כב, כט, לג, לו, מו, מז,
 מט, ג, סב, צה—צח

אבואלעפיה, חיים ב"ר דוד מו, סב, צו,
 צו

אבואלעפיה, חיים ב"ר שלמה צה, צח,
 קה, קה

אבואלעפיה, שלמה צה
 אביי, אליא לט
 אבן וואליד, יצחק קא

אבן זמרא, דוד (רדב"ז) מב, קח
 אבן חביב, יעקב קח
 אבן חביב, לוי כא

אבן חיים, אליהו (מהראנ"ח) עז
 אבן חסון, שלמה ב"ר אהרן פג
 אבן יעיש, יום טוב צב
 אבן יעיש, משה קז

אבן לב, יוסף (מהריב"ל) נא, פה, קח
 אבן נעים, יעקב צה, קט
 אבן עזרא, אברהם (מאיזמיר) טו
 אבן עזרא, שלמה מו, סב

אבן עטר, חיים קה
 אברבנאל, דון יצחק יד
 אברהם בן מאיר יא
 אברהם שלום כג

אגוזי, דוד יט, לט, צא
 אדלר, אלחנן נתן לא
 אורבי, יצחק לד, נב, פז, קו, קט

אור שרגא מבודון כ
 אוולאי, ח"ם יוסף דוד מב
 אישטרושה, דניאל לב
 אישטרושה, חיים אברהם סו
 אישקאפה, יוסף טו, טז, לו, צה

אלאשקא, משה קא
 אלבילדה, אברהם סת, סט
 אלבילדה, משה טז, מג, מח, נב
 אלבעלי, יעקב סב, צו
 אלגאזי, אברהם נט, פג
 אלגאזי, יום טוב צו
 אלגאזי, מנחם צה
 אלחדב, מנחם צא

אלחנטי, שם טוב קז
 אלחריוז, יהודה יב
 אליגרי, אברהם לז
 אלמושנינו, שמואל קח
 אמאדו, דוד נב

אמאטו, משה כו, לב, לד, מח
 אמארייליוו, שלמה לה, סא
 אסף, ש, יב, קא, קח
 ארברו, אליהו קו

ארדיטי, יהושע שלמה נב, צו

1234567 1234567

[קיג]

מפתח השמות

מטלון, מרדכי קז
 מטראני, יוסף גח, גט
 מימון, משה בן (הרמב"ם) יב-יד
 מלמד, מאיר ב"ר שם טוב יו, כה, כו.
 כט, גה
 מלמד, שם טוב נו
 מנחם (רופא) סח
 מנחם בן זרח יב, יג

נג'ארה, ישראל קז
 נחמה, יהודה יעקב קח
 נחמיאש, דוד סז

סכנדר, יוסף קה
 סמברי, יוסף קה
 סמוט, יעקב ב"ר שמואל כא, פו, פז, קז
 סראליו, אברהם סו, סז

עובדיה, אליה עה, קה
 עובדיה, חיים עה, פה, קז
 עובדיה, משה עה
 עזריאל, שמואל הזקן קח
 עזריהו יהושע לה, ג, צה
 עמנואל, יצחק קט
 ענתבי, אברהם לא
 ענתבי, יצחק ב"ר שבתי לא, קב
 עראמה, מאיר קח

פאדואה, יהודה ב"ר מאיר צ
 פאסי, יוסף קז
 פארדו, משה קא
 פולאסטרו, מנחם פט, צ, צא
 פורמון, יוסף יח, לג, לז, נב, נג, ס, פט,
 צ, קה, קז

פידרו, מלך אראגון יא
 פינטו, יאשיהו קב
 פיפאנו, דוד יט, עא, פו, קח
 פלאג'י, אברהם צח
 פלאג'י חיים כט, מט, ג, נב, סד, צו,
 צח, צט
 פפו, יעקב פט, צא
 פרחיה, אהרן הכהן כא
 פרחיה, דניאל הכהן קז
 פרחיה, חסדאי הסהן ג, סד, קיב
 פרחיה הכהן קז

צבי, יצחק לה
 צדקה חוצין קב
 צהלון, יום טוב (מהריט"ץ) מז, מט, נח,
 עב, פב, קג, קד

חזק, יצחק לבית כב, כג, לה, נב, טא
 חזק, שלמה לבית קז
 חזק, גדליה ק
 ח"א, "מרבין תורה" בליפאנטו קא
 חכים, שלמה ב"ר שמואל נב
 חסון, שלמה
 ראה אבן חסון

טאיטאצאק, יוסף סט, קח
 טאיטאצאק, יעקב קז
 טאיטאצאק, שמואל קז
 טולידאנו, אברהם ל, לא, ק
 טולידאנו, חיים ק
 טולידאנו, משה ל, לא,

יהושע אברהם יהודה טו, נב
 יהושע בן עזרא פה
 יעקב שאול

ראה שאול
 יערי, א, קה, קז
 יצחק נסים קב
יוצר החכמה

הכהן, אליהו צה, קט
 הכהן, אליעזר בז, כה, מב
 הכהן, אפרים כא
 הכהן, חיים קיב
 הכהן, יום טוב קח
 הכהן, יוסף מקורפו קא
 הכהן, יצחק טו, סג, צה, צז, צט
 כהן, משה (מליפאנטו) קא
 הכהן, משה (משאלוניקי) קיב
 הכהן, שלמה (מהרש"ך) יח, כה, לה, לז
 הכהן, שמואל בן רפאל קיב

לאניאדו, דוד קב
 לאניאדו, שלמה קב
 לואיס, ב, כג
 הלוי, אברהם לבית פג
 הלוי, מרדכי יז
 הלוי, שלמה ב"ר יצחק לבית פב
 לונגו, סעדיה פו, קו, קח, קי
 ליאון, יצחק ב"ר דוד לבית ק
 לפפא, אהרן מב, קו

מאיוו, רפאל יצחק טז, כ, מו, מז, סב,
 עח

מאיר, יוחנן צ
 מודלייאנו, יוסף שמואל לד, מט
 מודעי, חיים מז, צז
 מולכו, מיכאל קט, קיב

[קיד]

מ ר ב י ץ ת ו ר ה

שאול, יעקב צו
שאנג'י, אליעזר אבן לח, ס, עד
שבת, חזקיה קב
שבת, חיים (מזרח"ש) כז, עו, פי, פג
פח, צג
שירון פט, קו
שיריזלי, משה עז
שלום, אברהם
ר' אברהם שלום
שמאע הלוי, אליהו קב
שמואל בן פאשט יא
שמוט יעקב
ר' סמוט
שרביט הזהב, שמריה צא
ששון, סלימאן יב
תאבת, דוד מט, קב, קג

קאלמאן, מנחם הלוי מ, נח
קארו, יוסף פו, קח
קאשטרו, יעקב קא
קובו, יוסף לג
קולומבו, פרץ קו
קונפורטי, דוד קה, קו
קלאר, בנימין קה
קלעי, ברוך לב, נב, עג, עה, קו
קלעי, שמואל לבית ^{אוצר החכמה} (מארטה) כא, לב,
פט, צא
קלעי, שמואל לבית (מיאנינה) לה, נב
רוזאניס, שלמה גא, קח
רושו, משה נג, פג, צ
ריקי, עמנואל תי, קה

אח"ח 1234567

מפתח המקומות

מפתח המקומות

אבילונה טו, מג, מת, נב, קא	אגריפונטי קא
אדריאנופולי כב, כד, פא, קו <small>1234567</small>	אוכספורד יב, קו
	אורטה-קיראי מ
	איג'יאה יא
איזמיר טו, יט, כב, כט, ל, לג, לה, לו,	לו, מו, מז, מט—נב, סב, עג, עח,
	צד—צט, קא, קט
	איטליה יד, ק
	אירופה ק
	אלבניה טו, לב, קא
	אלג'יר ק
	אלכסנדריה קא
	אנגליה יא
	אסיה הקטנה ק
	אסקופיה קו
	ארגונה יא
	ארטה נב, סח, קא
	ארם צובה,
	רי הלב
ארץ-ישראל כב, מג, מו, מז, קא—קה,	קו
	ארצות ערב ק, קא
	אתונה קא
	בגדאד קב, קג
	בודה, ר' בודון
	בודון כ, כא
	בודפסט, ר' בודון
	בילוגראדו, ר' בלגראד
	בירגאמה צט
	בלגראד כ
	ברוסה נט
	דמשק קא, קב, קט
	הולנד יא
	הורמוז קג
	ולונה, ר' אבילונה
	זאגאם קג
	חברון קה
	חלב לא, קא, קב, קט
	טאנג'יר ל
	טולידו כג
	טרויאל יא
	טריקולה כד, כה, קא
	יאנינה לב, לה, נב, פה, קא קה
	יוגוסלביה קא
יון יו, כד, סח, עד, עה, עח, פה, קא	
ירושלים סג, קג—קה	
כורדיסתאן קג	
כיאו נט, פב, פג, קא	
לורקה כג	
ליפאטו לג, נג, נט, סח, צ, קא	
מארוקו ק	
מגנאציה כב—כד, לב, לג, לה, מב,	
נב, פא, צח, צט, קא, קו, קו	
מוריאה יו, קה, קו	
מכנאס ק	
מצרים יו, קא	
נא-אמון, ר' אלכסנדריה	
נהר פרת קב	
סדרקופוס לב, נב, עג, עו, קא, קו	
סופיה כ	
ספרד יא—יד, עט, צד, ק, קג	
סראייבו, ר' שראי דמן בושנא	
עאנה מט, פב, פג, קב, קד	
עזה לט, קו	
ערביסתאן יד	
פטרץ יו, יח, כה—כת, לב, לג, לה, לו,	
מב, מח, מט, נא—נו, נט, עד, עח,	
פה, פט, צ, צא, צג, צד, קא, קד	
צפון אפריקה יד, ק	
צפת יו, כד, כת, מג, פב, פו, קא,	
קב—קו	
קאשטיליה יג, כג, קו	
קהיר יו	
קורפו קא	
קושטא יט, כ, כו, כת, לח—מא, מז,	
מה, נה, נח, ס, סא, עג, עד, עז,	
פה, צ, צא, צט, ק, קא, קח, קט	
קמברידג' לא	
קשטוריה כד, כה, לב—לד, לו, קא	
רבאט ק	
רודוס כו, לב, לד, מת, קא	
שאלוניקי י, טז—כא, כד, כת, ל, לב—לו,	
לח, מב, מד, מה, מט—נב, ס, סא,	
סד—עג, עה, עח, פא, פג—צ, צג,	
צה, צח, קא, קד—קיב	
שיאו, ר' כיאו	
שראי דמן בושנא לה, נט, קא	
תיריאה טו, מב, נא, נב, צט, קא	

מ ר ב י ן ת ו ר ה

מ פ ת ח ה ע נ י י נ י ם

יחיד, יחידים יא יד—יט, כב, כז, לא,
 לו, לז, מא, מח, מט, נא—נה,
 נט—סו, סח—ע, עב—עט, פא—פט,
 צא—צג
 ישיבה, ישיבות י—יב, כו, נה, נח, סא,
 עה, עז, צה, קח

כוללות סד, פט, צ, צג, צד

לבן, לבנים (אספר) מטבע כג, כה, כז,
 לב, נו, פא

מאריה דאתרא יא צט
 מוכיח יג, יד

מוסתערבים קג, קה
 מוקדמין יא, יב

מורה הוראה יא, יב, לז, מט, סי, סא,
 סד, סז, פג, צה

מורה צדק יא, יד, כו, כט, ל, נ, צא,
 צד, צח, צט, ק, קב, קג, קח

מלמד תינוקות יג, מט, קג, קד
 ממוני הזמן טז, סד, סג, צו, צז

ממונים יז, מז, נ, נה, נו—ס, סב—סד,
 סט, עח, פט, צב, צו, צח

מס הבשר, ר' גם גאבילה יג
 מס היין יג

מה הקהל טו, לג, נא, סה

מס תלמוד תורה יג
 מעמד ל, לז, נא, עב, עג

מרבין תורה ראשון מז, עח
 מרבין תורה שני מז

נבררים יא, נו, צב
 נשיא עו

סאלהנה סה
 סבלונות מב

עריכה טז, לג, סה

פארא, מטבע כג
 פדיון שבויים סט

פלור, מטבע, ר' פרח
 פרת, פרחים (פלור, מטבע) כג, נ

פרגס, פרגסים ט, טז, יז, יח, כב, לו,
 מ, מא, מח, מט, נא, נה, נח, סח,

סט, ע, עב, פא, פח, צב, קה
 פרס קג

אגודת הק"ק סה
 אישקאלה נא
 אלטון, מטבע זהב כג
 אסטר, אספרוס (מטבע), ר' לבן

בית הועד נו, נז
 בית מדרש לב

בני תורה עא

בעל תורה כג, לא, לב, נ, נו, סא, עט,
 פו, קג

1234567

בעלי הוראה נג

ברורים נג, נד, נו, נט

גאבילה, מס של בשד נא

גאבילה, מס של לולבים ואתרוגים לג,
 נג

גאקה, מטבע יא

גבאי, גבאים יח

גילאלי פח

הדיין המצויין צה, צו, צח, קט
 הספקה יג, עה

חבר „מרבין תורה“ סד—סז, עב

חבר-עיר יא, ק

חברת קברים מט, נ, צה

חברת קהלות לג

חברת תלמוד תורה פח

חברת תלמוד תורה, איזמיר ל

חברת תלמוד תורה, שאלהניקי סו

חזקה, חזקות כט, לו, לז, נ, סה, סו

החכם, חכם הקהל יא, יג, יח, יט, כו,

לג—מ, מבי, מח, נו, נז, נט, סא,

סד, סט, עא, עג—פג, פד—צג, קא,

קג—קה

הכם כולל (ר' גם הרב הכולל) מז,

נו, צד, צה, צח, ק,

החכם הנעלה קט

חכם הקהל יא, סא, סב, סח, עב, עז,

ק—קח

החכם השלם יא, כג, כה—כה, לד, לט,

מג, מח, נ, נא, נט, סא, סה—סז,

עב, עג, עה, עח, פג, פד, צה,

צז, קא, קט

טובי העיר טו, טז, יז, ל, מ, מח, נא,

נג, נו, סב—סד, סו, סט, עדי, עת,

צ, צז

טובי הקהל, ר' טובי העיר

מפתח העינים

ד"ר חיים

ק"ק קאלאוריד (ארטה או ליפאנטו) סח
 ק"ק קאשטיליה (שאלוניקי) ר' ק"ק
 מדרש קאשטיליה
 ק"ק קטאלאן (שאלוניקי) סה, עה, פה,
 קו, קח
 ק"ק קיאטה (שאלוניקי) פו, פו
 ק"ק קלאבריה (שאלוניקי) עב, קו
 ק"ק רומניא (קושטא) קא
 ק"ק שלום (מגנאציה) כג
 ק"ק שלום (שאלוניקי) עב, קו
 ק"ק תושבים (פטרץ) נה, פט, צ, צא

ראש גולה יב, עו
 ראש וקצין ב, כג, כו—כח, לו, לט,
 מ, מא, נו, עה, פא, פה, פח, צא,
 צג, קה, קו
 ראש מתא קב
 הרב הגדול מו, נה, סב, סג, צה,
 צה—צט, קג, קט
 הרב הכולל (ר' גם החכם הכולל) מו,
 נב, נה, סב, צה—צט, קג
 רב כולל ראשון צה
 הרב המובהק צה
 רב ראשון כב, מו, מז, צה, צו
 רב של חצר המלכות יג
 רב שני כב, כט, מו, מז, סג, צה—צח
 רבנות כוללת י, לה, מא, מט, נה, סד
 שלוחי הקהלות יג
 שליח ארץ ישראל עה, צו
 שד וקצין, ר' ראש וקצין
 שררה לא, לת, ס, סא, עא, פח
 תכסיסים' (של, מרביץ תורה) מא, מו,
 מז, ס, עא, עו
 תכשיטים' (של, מרביץ תורה) מא,
 מג, ע, עב
 תלמוד תורה יג

קהייא ל
 קצין וראש, ר' ראש וקצין
 ק"ק איבורה (שאלוניקי) סו, קו
 ק"ק איטליה ישן (שאלוניקי) לה, מט,
 ס—סה, סח, צח, קיב
 ק"ק איטליאני (שאלוניקי) קו
 ק"ק אראגון (שאלוניקי) קח
 ק"ק אשכנז (שאלוניקי) ס, קו
 ק"ק אשכנזים (ירושלים) קג
 ק"ק גרוש (שאלוניקי) קח
 ק"ק גרוש ספרד (שאלוניקי) ר' ק"ק
 גרוש
 ק"ק טולידו (מגנאציה) כג
 ק"ק ישמעאל (שאלוניקי) יט, כא, כה,
 ל, לה, סז
 ק"ק לורקה (מגנאציה) כג
 ק"ק ליטבונה (שאלוניקי) סו, קו
 ק"ק מאיור (שאלוניקי) קו
 ק"ק מדרש קאשטיליה (שאלוניקי) קו,
 קח
 ק"ק מוסתערבים (מצרים) קה
 קהל מזרחיים (עאנה) קד
 קהל מערביים (עאנה) פג, קד
 ק"ק סיציליה (ארטה או ליפאנטו) סח,
 סט
 ק"ק סיציליה (פטרץ) ית, כו, לג, נה,
 נו, ס, פט
 ק"ק סיציליה גדול (פטרץ) פה, צג
 ק"ק סיציליה (שאלוניקי) צ
 ק"ק סיציליה חדש (שאלוניקי) קו
 ק"ק סיציליה ישן (שאלוניקי) קו
 ק"ק ספרדים (פטרץ) פט
 ק"ק עץ חיים (שאלוניקי) קו
 ק"ק פוליא (שאלוניקי) יט, כ, ע—עב,
 עח, קו, קח
 ק"ק פורטוגאל (קושטא) ק
 ק"ק פלטינו (קושטא) יט, לט, צא
 ק"ק צפת (ליפאנטו) קא